

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

«Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία»

ΗΡΩ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η πολιορκία και η Έξοδος του Μεσολογγίου κατά την
Ελληνική Επανάσταση και η πρόσληψή τους σε σχέση με την
Ορθόδοξη Ανθρωπολογία και ηθική**

Πάτρα, Μάιος 2022

Copyright © Ηρώ Νικολοπούλου, 2022

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, “μεταφόρτωση” (downloading), “ανάρτηση” (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Δημήτρης Μόσχος

Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ

Συνεπιβλέπων Καθηγητής:

Νικόλαος Ασπρούλης

Αν. Διευθυντής Ακαδημίας

Θεολογικών Σπουδών

Στον αδερφό μου Γιάννη

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η μεταπτυχιακή αυτή εργασία δε θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς τη στήριξη όλων εκείνων των ανθρώπων που στάθηκαν αναντικατάστατοι αρωγοί κατά την εκπόνησή της. Τα πιο πολλά ευχαριστώ αναμφισβήτητα ανήκουν στον επιβλέποντά μου, κύριο καθηγητή Δημήτρη Μόσχο, που η συμβολή του ήταν καθοριστική καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας μου, με τις καίριες παρατηρήσεις του και τις διορθώσεις. Πολλά ευχαριστώ οφείλω στους φίλους μου, οι οποίοι με υποστήριξαν και έδειξαν εξαιρετική υπομονή όταν άθελά μου τους παραμελούσα. Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Δρ. Μαρίνα Ελευθεριάδου για τις πολύτιμες συμβουλές της και γιατί ήταν πάντοτε δίπλα ακόμα και στις πιο δύσκολες στιγμές μου να με ενθαρρύνει και μου δίνει δύναμη. Επίσης, μεγάλη ευγνωμοσύνη οφείλω στην Ελισάβετ Γκίζη και στην Αλεξάνδρα Κατσαρού των οποίων η στήριξη ήταν πολύ μεγάλη. Ένα τεράστιο ευχαριστώ ανήκει βέβαια στους γονείς μου και στα αδέρφια μου, πρωτίστως για την ηθική αλλά και για την υλική στήριξή τους.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία πραγματεύεται τα γεγονότα της ιερής πόλης του Μεσολογγίου την περίοδο της οθωμανικής πολιορκίας (πρώτη πολιορκία 1822, δεύτερη 1825-1826) όπως αποτυπώθηκαν ιστορικά αλλά και θεματοποιήθηκαν σε εικαστικά και ποιητικά έργα που πρόβαλλαν διεθνώς τον αγώνα ανεξαρτησίας των Μεσολογγιτών. Οι συγκεκριμένες μορφές τέχνης χρησιμοποιούνται ως «καμβάς» πάνω στον οποία γίνονται ερμηνευτικά σχόλια και θεολογικές προσεγγίσεις με στόχο την κατάδειξη θεμελιακών αρχών της χριστιανικής διδασκαλίας, καθώς μέσω αυτών των έργων εντοπίζεται ο ρόλος του θρησκευτικού στοιχείου στον αγώνα της υπεράσπισης της πόλης. Σε αυτή την κατεύθυνση, οι έννοιες «Αυτοθυσία» και «Ελευθερία» αποτελούν κεντρικούς άξονες με βάση το γεγονός της Εξόδου, το οποίο αποτέλεσε δείγμα προοδευτικής συνείδησης και επίτευγμα ανθρώπινης δυναμικότητας που κατέστησε τον θάνατο πράξη οικουμενικής ελευθερίας. Γίνεται συσχέτιση της πορείας και του έργου του Χριστού με τη δράση και την πορεία των ηρώων του Μεσολογγίου από την οποία προκύπτει -η έστω και ασυνείδητη από την πλευρά των ηρώων- συσσωμάτωση μαζί Του. Μέσα από αυτή προβάλλεται το γεγονός ότι οι αγωνιστές ήρωες αξιοποίησαν τα χαρίσματα και τα εφόδια που τους δίδαξε η χριστιανική διδασκαλία και συνέθεσαν μια ανακαινισμένη εικόνα του ανθρώπου που ανανοηματοδότησε την αξία της ανθρώπινης ελευθερίας. Σύμφωνα με την παρούσα μελέτη η εθνικότητα και η θρησκευτικότητα αποτελούν την ταυτότητα της ανθρώπινης ύπαρξης και μέσω αυτής της σύνθεσης το παρόν εγχείρημα επικεντρώνεται στη συνάντηση αυτής της ιστορίας με την ορθόδοξη θεολογία, με σκοπό να προβληθεί το προχώρημα της συνείδησης των αγωνιζόμενων Μεσολογγιτών προς την ανθρώπινη ελευθερία.

Λέξεις κλειδιά: Μεσολόγγι, Έξοδος, φιλελληνισμός, θρησκευτικότητα, τέχνη, αυτοθυσία, ελευθερία

ABSTRACT

The present dissertation deals with the events of the sacred city of Messolonghi during the Ottoman siege (first siege 1822, second siege 1825-1826) as they have been recorded historically and thematically in works of art and poetry that projected worldwide the struggle for independence of the inhabitants of Messolonghi. The specific forms of art are being used as a "canvas" on which interpretive comments and theological approaches are made, in order to demonstrate the fundamental principles of Christian teaching, as through these works the role of the religious element in the struggle for the defense of the city is identified. On this approach, the terms of "Self-Sacrifice" and "Freedom" are the central axes based on the event of the Exodus, which was a sample of progressive consciousness and achievement of human capacity that made death an act of universal freedom. A correlation is being made between the labor of Jesus Christ and the actions and achievements of the heroes of Messolonghi from which arises -the even unconscious from the side of the heroes - aggregation with Him. It highlights the fact that the militant heroes took advantage of the gifts and accouterments taught to them by Christian teaching and composed a renewed image of the man, who reinterpreted the value of human freedom. According to the present study, nationality and religiosity are the identity of human existence and through this composition the present project focuses on the meeting of this history with Orthodox theology, in order to project the progress of the consciousness of the Mesolonghi struggles towards human freedom.

Keywords: Mesolonghi, siege, Exodus, philhellenism, religiousness, art, self-sacrifice, freedom

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Αν. Διευθυντής Ακαδημίας.....	ii
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	V
ABSTRACT.....	VI
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
1. ΟΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ	7
1.1 Η πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου	7
1.1.1 Η πορεία προς την θετική έκβαση της πρώτης πολιορκίας	10
1.2 Η δεύτερη πολιορκία	13
1.2.1 Πρώτη φάση (Απρίλιος-Ιούλιος 1825)	13
1.2.2 Δεύτερη φάση, (Οκτώβριος 1825- Απρίλιος 1826)	16
1.3 Η απόφαση της Εξόδου και το «τέλος» του Μεσολογγίου	18
1.4 Η θρησκευτικότητα των πολιορκημένων Μεσολογγιτών	21
2. ΑΠΟ ΤΗ ΘΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΑΙΩΝΙΟΤΗΤΑ	27
2.1 Το φιλελληνικό ρεύμα την περίοδο της πολιορκίας του Μεσολογγίου	27
2.1.1 Η περίπτωση του Ιάκωβου Μάγερ.....	30
2.2 Επισκόπηση και θεολογική ερμηνεία εικαστικών έργων με θεματολογία τον αγώνα του Μεσολογγίου.....	32
2.3 Η πρόσληψη του ολοκαυτώματος του Μεσολογγίου σε ποιητικά έργα.....	47
3. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ.....	54
3.1 Ο Ιησούς με την πορεία και το έργο του νικά το θάνατο και αποκαθιστά το κατ' εικόνα στοιχείο της ανθρώπινης φύσης.....	55
3.2 Ο άνθρωπος ανανοηματοδοτεί την έννοια της ελευθερίας και τον θάνατο.....	57
3.2.1 Το οντολογικό περιεχόμενο της ελευθερίας.....	58
3.2.2 Η απαλλαγή από τον φόβο του θανάτου	60
3.3 Οι ήρωες του Μεσολογγίου	62

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	64
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	67
α. Πηγές.....	67
β. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία.....	68

Εισαγωγή

Κατά την περίοδο της Επανάστασης του 1821, η θυσία του Μεσολογγίου υπήρξε γεγονός-τομή, το οποίο μετέβαλε ριζικά τις έννοιες της βούλησης και της ελευθερίας στην κοσμική αυτοσυνειδησία των ελλήνων λαών και όχι μόνο. Το πιο ένδοξο ίσως μεγαλούρημα όλης της επανάστασης στην ξηρά, η ηρωική Έξοδος του Μεσολογγίου (10 Απριλίου 1826) στάθηκε γεγονός ορόσημο, το οποίο πέραν του γεγονότος, ότι προκάλεσε έκρηξη φιλελληνικών συναισθημάτων πιθανότατα στάθηκε και η αφορμή για τη διεθνοποίηση του ελληνικού ζητήματος. Σε ευθεία αναφορά με τα ιδανικά της ελευθερίας, που είχε ήδη διαποτίσει τις συνειδήσεις του κόσμου, η Γαλλική επανάσταση (1789) οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις είδαν τον ξεσηκωμό των Ελλήνων για την ελευθερία σαν τη μεγάλη ευκαιρία για την ανεξαρτητοποίηση από τους ηγεμόνες που θεωρούσαν τους εαυτούς τους «εντεταλμένους από τη Θεία Πρόνοια να κυβερνάνε». Μέσα σε αυτό το άξενο και σκοτεινό πολιτικό κλίμα των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων με την εχθρική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων να χαρακτηρίζει εγκληματική την επανάσταση για την εθνική αποκατάσταση οι αγωνιστές της ελληνικής επανάστασης ύψωσαν τη σημαία της ελευθερίας.

Η είδηση της ελληνικής επανάστασης προκάλεσε ακόμη μεγαλύτερο τριγμό στην ήδη ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα του συνεδρίου του Λάιμπαχ (Ιανουάριος-Μάιος 1821), το οποίο είχε συγκληθεί ανάμεσα στην Ιερή Συμμαχία (Αυστρία, Ρωσία, Πρωσία, Γαλλία) και στην Αγγλία με σκοπό τη διατήρηση της «αρχής της νομιμότητας», της αρχής δηλαδή πως κανείς λαός δεν είχε το δικαίωμα να ξεσηκωθεί κατά του ηγεμόνα που τον κυβερνούσε όποια και αν ήταν τα αίτια. Ενώ στις προθέσεις των ηγεμόνων των χωρών ήταν η κατάπνιξη των επαναστατικών κινημάτων στην Ισπανία, στη Νάπολη και στο Πεδεμόντιο ήρθε να προστεθεί και η ελληνική υπόθεση, την οποία μάλιστα ο αυστριακός διπλωμάτης Μέτερνιχ χαρακτήρισε ως υπόθεση έξω από τον πολιτισμό. Η κυνική αυτή ομολογία του Μέτερνιχ και η γενικότερη στάση των μεγάλων δυνάμεων απέναντι στην ελληνική επανάσταση φανέρωναν τον μεγάλο φόβο τους πως κάθε εξασθένιση της Τουρκίας θα ήταν ολότελα ασύμφορη, καθώς αποτελούσε μια αντίρροπη δύναμη στα ανατολικά της Ρωσίας.¹

Το Μεσολόγγι υπήρξε η σημαντικότερη και στρατηγικότερη πόλη της Επανάστασης του 1821, η οποία έπαιξε κεντρικό ρόλο στην επανάσταση και αποτέλεσε παγκόσμιο ιστορικό

¹ Φωτιάδης, Δ. (1987) *Μεσολόγγι: Το έπος της μεγάλης πολιορκίας*. Αθήνα: Ζαχαρόπουλου, σελ. 12-13

πυρήνα με γεγονότα και δράσεις των αγωνιζόμενων να γίνονται επίκεντρο υψηλού καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος και να μετουσιώνουν χριστιανικές αρχές και αξίες σε υψηλές πράξεις αγωνιστικού ήθους και αυτοθυσίας. Ο στόχος της συγκεκριμένης εργασίας είναι να εντοπιστούν και να ερμηνευθούν τα θεολογικά στοιχεία και σύμβολα στα εικαστικά και ποιητικά έργα μεγάλων καλλιτεχνικών φυσιογνωμιών του 19^{ου} αιώνα και να αναδειχθεί πως κατά τη διάρκεια του αγώνα οι πολιορκημένοι Μεσολογγίτες αντέδρασαν σε εσωτερικά και εξωτερικά εμπόδια και πως με την αγωνιστικότητα και την αυτοθυσία τους ακολούθησαν το πρότυπο της σταυρικής θυσίας του Χριστού, προσλαμβάνοντας αρχές και αξίες της χριστιανικής διδασκαλίας. Υπό το φως της ορθόδοξης θεολογίας καταδεικνύεται πως οι ήρωες του Μεσολογγίου έδωσαν νέο περιεχόμενο στην έννοια της ανθρώπινης ελευθερίας και πως ανανοηματοδοτησαν την έννοια του θανάτου δημιουργώντας μια ανακαινισμένη εικόνα του ανθρώπου σε σχέση με την κατ'εικόνα του Θεού δημιουργία.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια σύντομη παρουσίαση και καταγραφή των γεγονότων και των στρατιωτικών εξελίξεων κατά τη διάρκεια και των δυο πολιορκιών της πόλης, με σκοπό να περιγράψει το πολεμικό κλίμα που επικρατούσε μέσα και έξω από την πόλη και να καταδειχθεί η αντίσταση των κατοίκων της πόλης απέναντι στον οθωμανικό εισβολέα. Πρόκειται για την περίοδο που οι κάτοικοι περνούσαν τα πάνδεινα, ωστόσο με οργανωτικότητα και μαχητικότητα ξεπερνούσαν τις δυσκολίες και αμύνονταν με θαυμαστό σθένος και απaráμιλλο πάθος, μέχρι την ώρα που πήραν την απόφαση για την έξοδο από τη πόλη, γεγονός που μετέβαλε την πρόσκαιρη και θνητή κατάστασή τους σε αθάνατη και αιώνια.

Στη συνέχεια, δίδεται έμφαση στην υποστήριξη του αγώνα των Μεσολογγιτών από τις πιο φωτισμένες διάνοιες κυρίως της Ευρώπης και πως γράφοντας ποιήματα, ταξιδιωτικές αναμνήσεις και βιβλία, εξύμνησαν και συμπαραστάθηκαν στον ξεσηκωμό των επαναστατών, αρπάζοντας έτσι την ευκαιρία να υποστηρίξουν ένθερμα τα απελευθερωτικά ιδανικά ανθρωπισμού. Στη μάχη αυτή ανάμεσα στις προοδευτικές και αντιδραστικές δυνάμεις της εποχής, το ρεύμα του φιλελληνισμού, ενεργοποίησαν και ενίσχυσαν οι πιο μεγάλοι Γάλλοι ρομαντικοί ποιητές, ο Λόρδος Βύρωνας, ο Βίκτωρ Ουγκώ, ο Σέλλεϊ και άλλοι, για τους οποίους γίνεται λόγος παρακάτω. Επιπλέον διευκρινίζεται πως η ηρωική έξοδος του Μεσολογγίου στάθηκε έναυσμα φιλελληνικού κινήματος στην Ευρώπη δίχως προηγούμενο, μέσω του οποίου αναδύθηκαν τα πιο μεγάλα ιδεώδη του πολιτισμένου κόσμου έναντι του συντηρητισμού και της βαρβαρότητας των Οθωμανών. Υπογραμμίζεται πως η προσφορά και η συμπαράσταση των φιλελλήνων, προς τον ελληνικό αγώνα, δημιούργησαν έναν πολιτισμό με σπουδαίο αξιακό περιεχόμενο, το οποίο κρίνεται ιδιαίτερος χρήσιμο και σήμερα.

Στη συνέχεια ο εντοπισμός και η ερμηνεία θεολογικών σημείων στα εικαστικά και ποιητικά έργα του 19^{ου} αιώνα έχουν ως στόχο να αναδειχθεί η θρησκευτική συνείδηση των αγωνιστών στην τέχνη και να φανεί η επίδραση των γεγονότων του Μεσολογγίου στη σκέψη και στη συνείδηση των μεγάλων καλλιτεχνών. Με τα έργα αυτά να αποτελούν «προσκύνημα» στην αθέατη, αλλά εξίσου σημαντική πλευρά της ιστορίας και να δημιουργούν σπουδαία παρακαταθήκη και κληρονομιά που έχει περάσει στην αιωνιότητα, δημιουργούνται και σήμερα αξίες, ιδέες και οράματα που εμπλουτίζουν το πολιτιστικό φορτίο του σημερινού πολιτισμού και της τέχνης. Μέσα από την αναφορά στα καλλιτεχνικά αριστουργήματα επισημαίνεται ότι η συμβολή της τέχνης αποτελεί μέγα συμπαραστάτη και εμψυχωτή στο δύσκολο αγώνα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι υπερασπιστές της ελευθερίας.

Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο δημιουργείται ένα πλαίσιο προτύπωσης της πορείας και του έργου του Ιησού, που είχε ως σκοπό την αποκατάσταση και τη σωτηρία του ανθρώπου και το οποίο έρχεται σε παραλληλισμό με το έργο και την αγωνιστική πορεία των ελεύθερων πολιορκημένων, που είχαν ως σκοπό την ελευθερία του ανθρώπου για να εμπεδωθεί πως η σταυρική θυσία του Χριστού αποτέλεσε -έστω και υποσυνείδητα- πρότυπο της αυτοθυσίας των ηρώων του Μεσολογγίου. Επιπλέον, περιγράφεται πως οι αγωνιστές αποτελούν «δείγμα» έμπρακτης βίωσης θεολογικών αρχών και πως ανανοηματοδοτούν την έννοια της ανθρώπινης ελευθερίας και του θανάτου αφήνοντας το δικό τους αποτύπωμα στη μετέπειτα θεολογική σκέψη αναφορικά με την αξία της ανθρώπινης ελευθερίας. Καθώς το ζήτημα της ελευθερίας του ανθρώπου έχει πάντοτε πολύ μεγάλο ενδιαφέρον και εδώ στην περίπτωση των ηρώων αξίζει να επισημανθεί πως η ευαισθησία τους για την ελευθερία του ανθρώπου έχει τις ρίζες της στη χριστιανική διδασκαλία.

Η συγκεκριμένη εργασία στηρίζεται μεθοδολογικά σε συνδυασμό πρωτογενούς και περισσότερο δευτερογενούς υλικού ιστορικών δεδομένων για την καταγραφή ορισμένων γεγονότων την περίοδο της πολιορκίας του Μεσολογγίου. Μέσα από τη χρήση και επεξεργασία των βιβλιογραφικών πηγών και αναφορών που σχετίζονται με τα γεγονότα του Μεσολογγίου, προβλήθηκαν έννοιες του αξιακού συστήματος του ανθρώπου και επιχειρήθηκε να εντοπιστούν σε αυτές οι ρίζες τους, στις αρχές της ορθόδοξης θεολογίας και ηθικής. Η προσπάθεια για συστηματική και συνδυαστική μελέτη των πηγών, καθώς και της σχετικής βιβλιογραφίας δεν μπορεί στα όρια της παρούσας εργασίας να καλύψει το σύνολο των γεγονότων της επαναστατικής περιόδου. Ωστόσο, στην ερευνητική προσπάθεια που έγινε εντοπίστηκαν αξιόλογες ερευνητικές εργασίες με αναφορές στα γεγονότα του Μεσολογγίου όπως η διπλωματική εργασία του κ. Ευθυμίου Αγγουρά, *«Η Έξοδος του Μεσολογγίου:*

Σημειωτική ανάλυση πινάκων & κειμένων», στην οποία γίνεται ανάλυση οπτικών και κειμενικών πηγών που αφορούν το γεγονός της εξόδου. Επιπλέον στη διπλωματική εργασία του κ. Ποθητού Βαρβαρήγου «*Θρησκεία και Θρησκευτική Ζωή κατά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας*» γίνονται αναφορές στο θρησκευτικό συναίσθημα και στις θρησκευτικές συνήθειες των υπερασπιστών του Μεσολογγίου.

Η παρούσα έρευνα στοχεύει στην εξοικείωση του αναγνώστη για τα ιστορικά δεδομένα της ελληνικής επανάστασης και του απελευθερωτικού αγώνα των Μεσολογγιτών, καθώς επίσης και στην καλλιτεχνική ανάδειξη του επικού γεγονότος της εξόδου της ιερής πόλης, τόσο μέσα από τη ζωγραφική όσο και από την ποιητική έκφραση Ελλήνων και ξένων καλλιτεχνών. Τέλος, γίνεται προσπάθεια να κατανοηθεί πως το νέο περιεχόμενο που δίνουν οι ήρωες του Μεσολογγίου στις έννοιες της ελευθερίας και του θανάτου πηγάζει από τις αρχές της ορθόδοξης θεολογίας και της ηθικής. Η εμπέδωση, μάλιστα αυτής της θεώρησης, κρίνεται ιδιαίτερος ουσιαστική διότι δείχνει ότι στη σκέψη και στη συνείδηση των ηρώων του Μεσολογγίου, η έννοια της ανθρώπινης ύπαρξης είχε υψηλό περιεχόμενο και μεγάλη αξία, γεγονός που καλείται να υπερασπιστεί και ο σύγχρονος άνθρωπος.

1. Οι στρατιωτικές εξελίξεις στην πολιορκία του Μεσολογγίου

Στις αρχές της Επανάστασης το Μεσολόγγι δεν ήταν τίποτα άλλο παρά ένα ψαροχώρι με λίγους κατοίκους. Στη συνέχεια του πολέμου επρόκειτο να γίνει ένα σημαντικό σημείο μεταξύ της Πελοποννήσου και της Δυτικής Ελλάδας, υπερασπιζόμενη από τον Βορρά την Πελοπόννησο, σύμφωνα μάλιστα με τον Κώστα Μπότζαρη το Μεσολόγγι ήταν η πόλη «φωλεά που αν κατακτηθεί, δεν θα μείνει ούτε μια σπιθαμή γης της Ελλάδος ελεύθερη ιδιαίτερα η Πελοπόννησος, που άλλο προπύργιο δεν έχει πλην του ειρημένου».² Πριν ακόμη τελειώσει η ορμητική και ταχεία επίθεση του Αιγυπτίου Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο το Μεσολόγγι είχε ορισθεί ως ο επόμενος στόχος της Υψηλής Πύλης, διότι η τοποθεσία της πόλης ήταν στρατηγικά σημαντικότερη καθώς εμπόδιζε την κάθοδο των οθωμανικών στρατευμάτων από την Ήπειρο στην Πελοπόννησο. Για τον λόγο αυτό, η στάση της Οθωμανικής κυβέρνησης ήταν ανυποχώρητη και ευλόγως ήλπιζε, ότι αφού κυριεύσει το Μεσολόγγι θα μπορέσει να κατακτήσει όχι μόνο τη Δυτική Ελλάδα αλλά επιπλέον θα είναι σε θέση να μεταφέρει και να συστήσει ορμητήριο σε αυτή, όπου θα μεταφέρει από την Ήπειρο αλβανικά στρατεύματα, τα οποία πολύ εύκολα θα διαβιβάξει στην Πελοπόννησο και έτσι θα μπορεί να καταλύσει εκ θεμελίων την επανάσταση.³ Όντας η έδρα της «Γερουσίας της δυτικής Χέρσου Ελλάδος», οι Τούρκοι προσέβλεπαν στην κατάκτησή της, ώστε να μπορούν ελεύθερα να αναπτυχθούν στη Δυτική Ελλάδα.⁴ Όμως η ηρωική αντίσταση του Μεσολογγίου και η μεγάλη απόφαση της εξόδου δυσκόλεψαν κατά πολύ τον οθωμανικό αυτό στόχο.

1.1 Η πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου

Η πρώτη πολιορκία της πόλης του Μεσολογγίου ξεκίνησε όταν ο νικηφόρος οθωμανικός στρατός με προεξάρχοντες τον Μεχμέτ Ρεσίτ ή Κιουταχή και τον Ομέρ Βρυώνη μετά τη μεγάλη ήττα των ελληνικών στρατευμάτων στη μάχη του Πέτα, τον Ιούλιο του 1822, κατευθύνθηκε προς το Μεσολόγγι, το οποίο πολιορκήσε σκληρά επί τρεις μήνες από τον Οκτώβριο έως τις 31 Δεκεμβρίου 1822. Μέσα του Οκτωβρίου, ο Ομέρ Βρυώνης αφού είχε

² Μίχος, Α. (2019). *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου (1825-1826)*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σελ.17

³ Αινιάν, Δ. (1962). *Άπαντα, Απομνημονεύματα Καραϊσκάκη και άλλων Αγωνιστών*. (επιμ. Γ. Βαλέτα). Αθήνα: Άτλας, σελ. 334

⁴ Αναστασόπουλος, Ν. (2020) *Από τη σφαγή της Χίου στην έξοδο του Μεσολογγίου, Οι πολεμικές αποτυχίες και οι επιπτώσεις τους*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ.157-158

εξασφαλίσει την υποταγή των οπλαρχηγών του Ξηρομέρου και του Βάλτου έφυγε από την Άρτα και συναντήθηκε με τα στρατεύματα του Κιουταχή. Με μεγάλη δύναμη ανδρών απειλούσε όχι μόνο την Αιτωλία αλλά και όλη την Επανάσταση, καθώς καμία αντίσταση δε φαινόταν στο δρόμο των δύο στρατηγών.

Στη μάχη του Πέτα ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος συγκρότησε στρατιωτική δύναμη από φιλέλληνες που είχαν φτάσει στο Μεσολόγγι με σκοπό να βοηθήσουν τους Σουλιώτες που είχαν αποκλειστεί στην Κιάφα, στην περιοχή της Ηπείρου. Η άτυχη όμως έκβαση της εκστρατείας είχε ως αποτέλεσμα να επηρεάσει το ηθικό των Ελλήνων, το οποίο κατέπεσε σημαντικά με συνέπεια τα ελληνικά σώματα να μην είναι σε θέση πια να καταλάβουν καίριες θέσεις από τις οποίες θα αναχαίτιζαν την πορεία των Τούρκων. Στην προσπάθεια ανάκαμψης του ηθικού των Ελλήνων ο στρατηγός κόμης Νόρμαν Έρενφελς που συμμετείχε στο συντονισμό της μάχης, μετά την ολέθρια ήττα αναφέρει χαρακτηριστικά στον Μαυροκορδάτο: «Πρίγκιψ! Τα πάντα εχάσαμεν πλην της τιμής».⁵

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος μετά τα συμβάντα στην Πέτα κατέφυγε στο Μεσολόγγι, όπου όμως η παρουσία του δεν φάνηκε επιθυμητή καθώς του καταλογίστηκε το βάρος της αποτυχίας της Πέτα, επειδή στερούνταν στρατιωτικών γνώσεων προέβη σε ασυντόνιστες κινήσεις με αποτέλεσμα οι ελληνικές δυνάμεις να οδηγηθούν σε τακτικά λάθη και εν τέλει σε αποσύνθεση. Μάλιστα σε συνδιάσκεψη στην πόλη τον συμβούλεψαν να εγκαταλείψει εκείνα τα μέρη, ωστόσο αυτός αποκρίθηκε: «'Αν τα ἔγκαταλείψω θα διέλθουν οί ἔχθροί ἀκωλύτως, κυριεύσουν ἢ εἰσέτι δεινοπαθούσα Πελοπόννησος, καί το παν ἀπόλλυται, ἐγώ θα ἀποθάνω ἐδῶ».⁶ Με δική του πρωτοβουλία λοιπόν παρέμεινε στο Μεσολόγγι με σκοπό την οργάνωση της άμυνας της πόλεως και από εκεί έκανε έκκληση στους Υδραίους να βοηθήσουν στέλνοντας πλοία και εκφράζοντας την έντονη ανησυχία του για την κρισιμότητα της κατάστασης, κυρίως επειδή στην πόλη δεν υπήρχαν ούτε τρόφιμα ούτε στρατός, γεγονός που θα εξασθένιζε τους πολεμιστές και φυσικά την αδυναμία τους αυτή θα εκμεταλλεύονταν οι Τούρκοι, οι οποίοι μετά το Μεσολόγγι θα προχωρούσαν προς την Ναύπακτο και από κει στην Πελοπόννησο.

⁵ Λαγανάς, Γ., (2001) *Οι ημέρες των Ελεύθερων Πολιορκημένων, (Μεσολόγγι: 1824-1826)*. Αθήνα: Ωκεανίδα. σελ. 13

⁶ Τρικούπης, Σ., (1860-1862) *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Τόμος Β'. Λονδίνο: Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος Τυπογραφίας Ταϋλόρου και Φραγκίσκου. σελ. 334

Ο τουρκικός στρατός πέρασε χωρίς αντίσταση από την περιοχή του Αγγελοκάστρου και έφτασε στο Κεφαλόβρυσο (απόσταση δυόμιση ωρών από το Μεσολόγγι), όπου είχε σχηματισθεί μια πρώτη γραμμή άμυνας με τη συγκέντρωση στρατευμάτων από διάφορα σημεία της Αιτωλίας, αναμεσά στους υπερασπιστές βρισκόταν ο Μάρκος Μπότσαρης, ο Αλέξανδρος Βλαχόπουλος, ο Γεώργιος Τσόγκας και ο Δημήτριος Μακρής και ύστερα από μερικές αιμαχίες ανάμεσα στους δυο αντιπάλους οι Τούρκοι επιτέθηκαν εναντίον των Ελλήνων. Φαίνεται όμως, ότι τα σχέδια τους είχαν γίνει αντιληπτά ή είχαν προδοθεί στους Έλληνες, γιατί ο Μαυροκορδάτος με γράμματα του προς τους καπεταναίους Γεώργιο Τσόγκα, Γιαννάκη Γιολδάση, Ανδρέα Σαφάκα, Λάζο και άλλους την παραμονή της επιθέσεως ενημέρωσε, ότι οι εχθροί είχαν όπλα και τους προέτρεψε να σταθούν γενναίοι και να χτυπήσουν τους εχθρούς. Ωστόσο, η αντίσταση των ελληνικών σωμάτων στο Κεφαλόβρυσο δεν κράτησε παρά ελάχιστες ώρες και οι μεν ντόπιοι οπλαρχηγοί ανέβηκαν στα βουνά, ο δε Κίτσος και ο Μπότσαρης καταδιώχθηκαν από τον εχθρό στο Μεσολόγγι, όπου είχαν ήδη φθάσει οι Τούρκοι.⁷

Η οθωμανική εισβολή είχε ήδη συντελεστεί και ο περιορισμός των επαναστατών μέσα στην πόλη του Μεσολογγίου ήταν πλέον γεγονός. Όπως ήταν φυσικό, ο αποκλεισμός επηρέασε το ηθικό των αμυνόμενων, οι οποίοι είχαν να αντιμετωπίσουν την έλλειψη πολεμοφοδίων, τροφίμων και χρημάτων. Επιπλέον, την ανασφάλεια και απαισιοδοξία των αμυνόμενων ενέτεινε η χαμηλή και πρόχειρη περιτείχιση της πόλης, την οποία είχε κατασκευάσει ο Αθανάσιος Ραζής-Κότσικας στην αρχή της επανάστασης. Επομένως, με την οχύρωση αυτή και υπό την απειλή του μανιασμένου εχθρού, το σθένος και το ηθικό των υπερασπιστών όλο και μειωνόταν. Μέσα στο κλίμα αυτό της απαισιοδοξίας και της εξασθένησης των δυνάμεων των κατοίκων της πόλης, ο Μαυροκορδάτος παρέμενε αισιόδοξος και με την οργανωτικότητα και την ευστοχία των ενεργειών του πρωτοστάτησε στην οργάνωση της άμυνας της πόλης, κάτι που αποδείχθηκε σωτήριο, στην πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου, αντισταθμίζοντας έτσι την ήττα του στην εκστρατεία του στην Ήπειρο, στη μάχη του Πέτα. Επιπλέον, ο ευφύστατος διπλωμάτης με τις γνώσεις της οχυρωματικής τέχνης και τα τεχνάσματά του επιδιόρθωσε το τείχος και τους προμαχώνες και παράταξε όπλα και λόγγες πάνω σε ξύλινες κατασκευές σε

⁷ Ιστορία Ελληνικού Έθνους, (1975) *Η Ελληνική Επανάσταση και η Ίδρυση του Ελληνικού Κράτους 1821-1832*, (Τομ. ΙΒ) Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σελ.272

μεγάλο μήκος του τείχους, ώστε να φαίνεται ότι υπάρχει πλήθος στρατευμάτων, αφήνοντας έτσι να εννοηθεί ότι ο εχθρός είχε να αντιμετωπίσει μεγάλη δύναμη.⁸

Η αμφιλεγόμενη, για την κοινή γνώμη, προσωπικότητα του Μαυροκορδάτου αποδείχθηκε σωτήρια για την κατάσταση στην πόλη του Μεσολογγίου, η οποία βρέθηκε βελτιωμένη χάρη στην οργανωτική προσπάθεια του πολιτικού αλλά και λόγω της παρουσίας των Σουλιωτών στην πόλη. Οποσδήποτε, η παρουσία στο Μεσολόγγι των σημαντικότερων οπλαρχηγών της περιοχής Μάρκου Μπότσαρη, Γεωργίου Κίτσου, σε αντίθεση με το πρώτο διάστημα της πολιορκίας του 1822 οφειλόταν στην προσδοκία τους, ότι η κυβέρνηση ήταν σε θέση να επιβεβαιώσει την ικανότητα να άρει τον αποκλεισμό και να ενισχύσει τη δυτική Στερεά, όπως το προηγούμενο διάστημα.⁹ Σε αυτό μάλιστα είχε συντελέσει και η συνεχής αλληλογραφία του Μαυροκορδάτου με τη Γερουσία της Πελοποννήσου, από την οποία συνεχώς ζητούσε βοήθεια. Στο μεταξύ, στην ίδια υπερασπιστική γραμμή για την άμυνα της πόλης με τον Μαυροκορδάτο είχαν συνταχθεί και οι πρόκριτοι της πόλης, ο αρχιεπίσκοπος Πορφύριος, ο Αναστάσιος Παλαμάς, ο Κωσταντίνος Πεταλάς, ο Ιωάννης Τρικούπης, ο Αθανάσιος Ραζής-Κότσικας και ο Πάνος Παπαλουκάς.¹⁰ Μέσα σε κλίμα ομοφωνίας και συνεννόησης πάρθηκε απόφαση να σταλούν στα Επτάνησα οι γέροντες και τα γυναικόπαιδα και οι εναπομείναντες αποκλεισμένοι να ανασυγκροτήσουν δυνάμεις και ηθικό για να αντιμετωπίσουν τα εχθρικά στρατεύματα, τα οποία έως εκείνη τη στιγμή δεν είχαν σημειώσει κάποια επιτυχία.

1.1.1 Η πορεία προς την θετική έκβαση της πρώτης πολιορκίας

Στο στρατόπεδο των πολιορκητών υπήρξαν σημαντικές αδυναμίες, οι οποίες συνέβαλαν στην καθυστέρηση της εκστρατείας λόγω έλλειψης χρημάτων, της δυσαρέσκειας των Αλβανών για την καταβολή μισθών αλλά και των διαφωνιών των επικεφαλής. Η μεγάλης διάρκειας περίοδος, κατά την οποία δεν υπήρχαν προμήθειες, σε συνδυασμό με τον κακό συντονισμό του οθωμανικού στόλου οδήγησαν μεγάλο τμήμα του στόλου σε αναχώρηση. Έτσι ενώ ο αποκλεισμός της πόλης είχε ήδη φανεί αναποτελεσματικός και οι κακές σχέσεις ανάμεσα

⁸ Ιστορία Ελληνικού Έθνους, ό.π. σελ. 273

⁹ Διακάκης, Α.(2017). *Η πόλη του Μεσολογγίου κατά την Επανάσταση του 1821: Πόλεμος, οικονομία, πολιτική, καθημερινή ζωή* (Διδακτορική διατριβή). Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σελ. 197

¹⁰ Ιστορία Ελληνικού Έθνους, ό.π. σελ.273

στους αρχηγούς της εκστρατείας είχαν επιδεινώσει περαιτέρω την κατάσταση, άλλη μια απόφαση να πολιορκήσουν μόνο το Ανατολικό (Αιτωλικό) επιβεβαίωσε την αδυναμία του οθωμανικού εισβολέα. Συγκεκριμένα, ο Ομέρ πασάς, ο οποίος δε συμμετείχε στην ίδια την πολιορκία του Ανατολικού φερόταν να μην επιθυμεί μια επιτυχία η οποία θα πιστωνόταν στον Μουσταφά πασά. Επίσης η ετερόκλητη σύνθεση της δύναμης εισβολής από ένοπλους μουσουλμάνους, καθολικούς Μιρδίτες από τον βορρά αλλά και μουσουλμάνους της νότιας Αλβανίας προκαλούσαν επιπρόσθετα προβλήματα συνεργασίας. Όλα τα παραπάνω σε συνδυασμό με την απειλή του χειμώνα, καθώς οι κακές καιρικές συνθήκες θα έκαναν αδιάβαστα τα ποτάμια με τους εισβολείς να είναι εκτεθειμένοι στις επιθέσεις στα μετόπισθεν και κυρίως η ανεπάρκεια ανεφοδιασμού και καθώς επιπλέον η απειθαρχία των αλβανικών σωμάτων έκριναν σε μεγάλο βαθμό την έκβαση της πρώτης πολιορκίας της πόλης του Μεσολογγίου.¹¹

Επιπλέον, στην εξέλιξη της καλής έκβασης της πρώτης πολιορκίας της πόλης κομβικό σημείο αποτέλεσε η υποτιθέμενη και παραπλανητική αποδοχή των αμυνόμενων στη συμμετοχή ατέρμονων συζητήσεων για τον συμβιβασμό που είχε προτείνει ο Ομέρ Βρυώνης. Ο αξιωματούχος ύστερα από διχογνωμία για το σχέδιο ενεργειών με του άλλους δυο πασάδες, πρότεινε να καταλάβουν την πόλη δια συμβιβασμού προκειμένου να διατηρηθεί η πόλη αλώβητη για τις ανάγκες του οθωμανικού στρατού. Οι πολιορκημένοι εξέλαβαν σαν «θείο δώρο» την εξέλιξη αυτή και την εκμεταλλεύτηκαν ως ευκαιρία να κερδίσουν χρόνο, καθώς ανέμεναν τη βοήθεια που είχαν ζητήσει από την Πελοπόννησο και τα νησιά. Σχετικά με την πλαστή αυτή διαπραγμάτευση των Ελλήνων ο Σπυρίδων Τρικούπης αναφέρει: «'Αδημονούντες οι πασάδες δια την τόσην βραδύτητα είδαν άνθρωπον προσερχόμενον εκ της πόλεως, παρ' ου έλαβαν γράμμα λέγον έαν θέλετε τον τόπον μας έλάτε να τον πάρετε'. Τοιούτον τέλος έλαβεν ή πλαστή διαπραγμάτευσις, και ό πόλεμος μετά την ανακάλυψιν τής άπάτης και του έμπαιγμού έπαναλήφθη σφοδρότερος».¹² Το σχέδιο των Έλλήνων, που με την χαρακτηριστική τους άπάντηση «έλάτε να τον πάρετε » θυμίζει κατά πολύ την ηρωική απόφαση του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες -με το περίφημο «Μολών λαβέ -στέφθηκε με επιτυχία και με τους οπλαρχηγούς Θεόδωρο Κολοκοτρώνη (1770-1843), Ανδρέα Ζαΐμη (1855-1936) και Ανδρέα Λόντο (1786-1846) κινητοποιήθηκαν και λειτούργησαν αποτελεσματικά συμβάλλοντας στον έλεγχο της πόλης δια θαλάσσης.

¹¹ Διακάκης Α. ό.π, σελ.197-198

¹² Τρικούπης, Σ., ο.π σελ. 348

Οι ενισχύσεις από την Πελοπόννησο με τα σώματα του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και λίγο αργότερα με την επιπλέον ενίσχυση από τους οπλαρχηγούς της δυτικής Στερεάς κατάφεραν να διασπάσουν τον αποκλεισμό της πόλης. Στο μεταξύ οι Τούρκοι αντιλήφθηκαν το καλά οργανωμένο σχέδιο των Ελλήνων, ωστόσο ήταν ήδη αργά για να καταλύσουν την άμυνα και επιπλέον το ηθικό των Ελλήνων ήταν σημαντικά αναπτερωμένο με τις δυνάμεις και τις ενισχύσεις που είχαν καταφθάσει, οπότε οποιαδήποτε επίθεση θα ήταν μάταιη. Λίγο πριν τα τέλη Νοεμβρίου στις ενισχύσεις έρχονται να προστεθούν και Φιλέλληνες από την Ευρώπη, η προσφορά τους στον τιτάνιο αγώνα των Μεσολογγιτών, υπήρξε συγκλονιστική σε υλικό αλλά και σε ηθικό επίπεδο. Επομένως, η μόνη λύση που απέμενε πια στους Τούρκους ήταν η έφοδος τη νύχτα των Χριστουγέννων θέλοντας να εκμεταλλευτούν την απουσία των μαχητών από τους προμαχώνες, καθώς ήλπιζαν ότι θα βρίσκονταν στις εκκλησιές. «Ημέρα εφόδου ωρίσθη η των Χριστουγέννων περί τον όρθρον, επ' ελπίδι ότι οι εν αγνοία του σχεδίου τούτους Έλληνες θα συνήρχοντο την ημέραν εκείνην εις τας εκκλησίας και θα κατέλιπαν το οχύρωμα αφρούρητον. Και ταύτα μεν οι Τούρκοι μυστικώς εμελέτησαν, οι δε Έλληνες τα ανεκάλυψαν ούτως».¹³ Όμως, προδίδοντας το σχέδιο αυτό ο ελληνικής καταγωγής γραμματικός του Ομέρ Βρυώνη, Γιάννης Γούναρης, η φρουρά παρέμεινε στις θέσεις της πανέτοιμη για την επίθεση και οι Οθωμανοί υπέστησαν πανωλεθρία.

Η επιτυχία αυτή των Ελλήνων συμπληρώθηκε με την επίθεση του Πετρόμπεη και του Τσόγκα εναντίον των στρατοπεδευμένων Τούρκων στην Κατοχή της Βόνιτσας. Οι πολύμηνες προσπάθειες των εχθρών δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα και δεν τους παρέμενε τίποτα άλλο από την επιστροφή τους στην Ήπειρο. Μάλιστα η απομάκρυνσή τους έπρεπε να επισπευσθεί καθώς υπήρχε έντονη φημολογία, ότι κατέφθανε εναντίον τους ο Οδυσσεάς Ανδρούτσος. Έτσι, στις 31 Δεκεμβρίου έλυσαν την πολιορκία και εγκατέλειψαν το στρατόπεδο αφήνοντας πίσω τους κανόνια, αποσκευές και άλλα εφόδια.¹⁴ Η νίκη αυτή των Ελλήνων ως αποτέλεσμα όλων των υπερασπιστών της πόλης του Μεσολογγίου, των Δυτικοελλαδικών και φυσικά των Πελοποννήσιων, αποτέλεσε μεγάλη στιγμή και για τη νεότερη ελληνική ιστορία, η οποία όπως θα δούμε και αργότερα συμπυκνώνεται σε πολλές άλλες στιγμές του απελευθερωτικού αγώνα.

¹³ Τρικούπης, Σ., ο.π. σελ.351

¹⁴ Ιστορία Ελληνικού Έθνους, ό.π. σελ.275

1.2 Η δεύτερη πολιορκία

Αυτό που έκανε δύσκολη την κατάληψη του Μεσολογγίου ήταν η θέση του, διότι η πόλη είναι χτισμένη σε μια γλώσσα ξηράς στην άκρη μιας τεράστιας λιμνοθάλασσας πλούσια σε ψάρια και με μικρό βάθος αποτελώντας έτσι τον καλύτερο σύμμαχο απέναντι σε επιθέσεις των Τούρκων. Η μεγάλη δεύτερη πολιορκία της πόλης του Μεσολογγίου, το πιο ένδοξο μεγαλούργημα όλης της Επανάστασης στην ξηρά, όπως χαρακτηρίστηκε, άρχισε τον Απρίλιο του 1825 και διήρκησε 12 μήνες. Οι κάτοικοι της πόλης σε όλο το διάστημα της πολιορκίας έδιναν ύψιστα δείγματα καρτερίας και γενναιοψυχίας και με ηρωικό πνεύμα και αυτοθυσία αναλάμβαναν ρισοκίνδυνες και παράτολμες αποστολές στη φύλαξη των πλέον επικίνδυνων θέσεων. Οι σκληροτράχηλοι αυτοί κάτοικοι, άνδρες και γυναίκες, πολεμούσαν στους πλέον επικίνδυνους προμαχώνες που βρίσκονταν στο κέντρο του φρουρίου και συγκεκριμένα στου Μάρκου Μπότσαρη (Μεγάλη Ντάπια) και στου Φραγκλίνου, στον οποίο χύθηκε το περισσότερο αίμα και δόθηκε η επωνυμία «Τερρίμπιλε» για τις τρομερές μάχες που έγιναν και κερδήθηκαν εκεί.¹⁵

1.2.1 Πρώτη φάση (Απρίλιος-Ιούλιος 1825)

Σύμφωνα με τον Σπυρομίλιο ένα από τα σημαντικότερα λάθη της κυβέρνησης σε αυτή την πρώτη εκστρατεία ήταν ο διορισμός του Κυριάκου Σκούρτη σε αρχηγό των όπλων, διότι μπορεί να ήταν καλός και γενναίος ναύτης, όμως αυτό δεν αρκούσε για να είναι και καλός στρατιωτικός, ικανός να οδηγήσει τον Καρατάσιον, Καραϊσκάκη, Τζαβέλλα και τους υπόλοιπους σε πόλεμο.¹⁶ Η Επανάσταση των Ελλήνων βρισκόταν ήδη σε δεινό σημείο, όταν τα τουρκικά στρατεύματα υπό τον Μεχμέτ Ρεσίτ ή Κιουταχή είχαν εισβάλει στη Στερεά Ελλάδα με κύριο στόχο να εκπορθήσουν το Μεσολόγγι. Η πόλη αποτελούσε τότε σε μικρογραφία μια μικρή Ελλάδα στην καρδιά της Ελλάδος, διότι στο εσωτερικό της δεν ήταν κλεισμένοι μόνο Μεσολογγίτες και Πελοποννήσιοι αλλά και αντιπρόσωποι όλων των ελληνικών πληθυσμών από τον Ισθμό και πάνω. Η κυβέρνηση απηύθυνε διαταγές κατευθείαν στους οπλαρχηγούς της Ρούμελης, ενώ το Βουλευτικό ενέκρινε το διορισμό δυο Επιτροπών για τη δυτική στερεά και για την ανατολική αντίστοιχα. Η πρώτη επιτροπή φθάνει στο Μεσολόγγι περί τα μέσα Απριλίου, λίγες μέρες πριν ο εχθρός εμφανισθεί έξω από την πόλη

¹⁵ Λαγανάς, Γ., ο.π. σελ. 20

¹⁶ Σπυρομίλιος, (1969) *Χρονικό του Μεσολογγίου (1825-1826)*. Αθήνα: Γαλαξίας. σελ.34

και στέλνει 400 περίπου Έλληνες να φυλούν στον Κραβασαρά (Αμφιλοχία) υπό το Νότιο Μπότσαρη, τον Γιάννη Σιούκα και τον Σπυρομίλιο και με την εντολή να περάσουν στο Μεσολόγγι για να ενισχύσουν τη μικρή φρουρά.

Στο μεταξύ, οι Τούρκοι στρατοπεδεύουν έξω από τη βολή των πυροβόλων της πόλης και για να ασφαλιστούν από ενδεχόμενες εξόδους των Ελλήνων, περιτριγύρισαν το στρατόπεδο με τάφρους. Ο Κιουταχής θέλοντας οπωσδήποτε να αποφύγει την ολέθρια ήττα, που είχε υποστεί στην πρώτη πολιορκία ο Ομέρ Βρυώνης, ασφαρίζει το δρόμο από την Άρτα ως το Μεσολόγγι για να κινούνται ανεμπόδιστα οι προμήθειες και τα πολεμοφόδια. Επίσης, τοποθέτησε ιππικό στο Βραχώρι (Αγρίνιο) για να κρατά σε υποταγή τις γύρω επαρχίες και έστειλε 10.000 άνδρες για να καταλάβουν τα Σάλωνα (Αμφισσα) και όλη την ανατολική Στερεά Ελλάδα.¹⁷

Στη διάρκεια αυτών των τακτοποιήσεων του Κιουταχή, οι Μεσολογγίτες διατηρούσαν την ανδρεία, την αντοχή, την εφευρετικότητά τους και βρισκόταν σε πλήρη προετοιμασία για μια ακόμη σωτήρια δράση. Το φρούριο της πόλης παρουσίαζε πιο βελτιωμένη εικόνα σε σχέση με την πρώτη πολιορκία, με την τάφρο να έχει σκαφθεί βαθύτερα και τον μεγάλο περίβολο να έχει οχυρωθεί με πύργους και πολυγωνικούς προμαχώνες, γεγονός που αναπτέρωσε τις ελπίδες των Ελλήνων για μια άλλη νίκη. Ως προπύργιο και οχυρό ανάμεσα στην εσωτερική όχθη και στη θάλασσά της πόλης χρησίμευε το μικρό νησάκι Βασιλάδι, στο οποίο τοποθετήθηκαν πυροβόλα και συγκεντρώθηκαν γυνακόπαιδα για να μη δυσκολεύουν το έργο της φρουράς. Για το Βασιλάδι ο Σπυρομίλιος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η λίμνη του Μεσολογγίου έχει αύλακας πολλούς, τους οποίους μόνον οι Μεσολογγίτες ειξεύρουν και ούτε όλοι, ώστε μη ειδήμων δεν δύναται να πλεύση, δι' αυτών λοιπόν την νύχτα είχομεν κοινωνίαν με το Βασιλάδι και το Ανατολικόν, και ούτως επροφθάναμεν τας ανάγκας των».¹⁸ Πράγματι οι κάτοικοι τις νύχτες με λιγοστό φως μπορούσαν να κινούνται με ευκολία χωρίς να γίνονται αντιληπτοί από τον εχθρό και να φέρνουν εφόδια.

Μέσα στην πόλη παρέμεναν 12.000 από τους οποίους 4.000 ήταν άνδρες, οι πιο δυνατοί αγωνιστές της Ηπείρου, της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας και ακόμη 1.000 περίπου άνδρες ικανοί να κρατούν όπλα με τα οποία δεν παρέλειπαν να απαντούν στα πυρά του οθωμανικού στρατού και να ενισχύουν ακόμη περισσότερο τα οχυρωματικά τους έργα. Στα

¹⁷ Ιστορία Ελληνικού Έθνους, ό.π. σελ.393-394

¹⁸ Σπυρομίλιου, ο.π. σελ. 88

μέσα Ιουλίου ο Μεχμέτ Ρεσίτ έβαλε στόχο να κάνει γενική έφοδο και με τοπικές επιθέσεις εναντίον των ελληνικών γραμμών κατάφερε να ισοπεδώσει τα κανονιστάσια των Ελλήνων και μεγάλο μέρος του περιτειχίσματος. Οι απώλειες των Ελλήνων στην επίθεση αυτή ήταν μεγάλες, παρόλα αυτά δυο φορές μέσα στον Ιούλιο οι πολιορκημένοι απέρριψαν περήφανοι τις προτάσεις του Μεχμέτ για παράδοση τους.¹⁹

Την ίδια περίοδο, την σθεναρή αντίσταση των πολιορκημένων ήρθε να τονώσει η πληροφορία από τον Καραϊσκάκη, ο οποίος βρισκόταν στα Κράβαρα με σκοπό να σπάσει τον εχθρικό κλοιό που έσφιγγε το Μεσολόγγι. Η παρουσία του Καραϊσκάκη συνέβαλε αποφασιστικά στο συντονισμό ενεργειών και μαζί με τους Μεσολογγίτες και τους οπλαρχηγούς οδήγησαν τον ελληνικό στόλο σε μια πεισματική ναυμαχία ενάντια στον τουρκικό, με τον τελευταίο να τρέπεται σε φυγή και με τον ελληνικό να αναθαρρεί. Μετά τη συντονισμένη αυτή προσπάθεια και με το ηθικό τους αναπτερωμένο, οι Έλληνες όρμησαν στα τουρκικά χαρακώματα και έτρεψαν σε φυγή και τους Τούρκους φρουρούς, κραυγάζοντας, όπως είχαν συνεννοηθεί το σύνθημα «τσεκούρι» για να αποφεύγουν τις αλληλομαχίες και τους αλληλοσκοτωμούς με τους συντρόφους τους μέσα στη δίνη της μάχης. Την οργανωμένη επίθεση στον εχθρό συνεχίζουν ο Καραϊσκάκης, ο Κίτσος Τζαβέλλας και ο Χρήστος Φωτομάρας, με τον καπετάν Σαφάκα στο δρόμο από το Μποχώρι στο Μεσολόγγι να εμποδίζει το εχθρικό ιπικό να σπεύσει για βοήθεια, ενώ ο Γεωργάκης Βαλτινός θα έμενε σε οπισθοφυλακή για να ενισχύσει τους επιτιθέμενους, όταν θα αποσύρονταν μετά την επιχείρηση. Την επιχείρηση έφερε σε πέρας ο Καραϊσκάκης μαζί με τους άλλους αρχηγούς και λίγους μόνο άνδρες, καθώς οι υπόλοιποι δείλιασαν μπροστά στη σφοδρή αντίσταση των 2.000 εκλεκτών σωματοφυλάκων του πασά με αποτέλεσμα οι συμμετέχοντες στην επίθεση κατά μέτωπο με το κατάλυμα του Κιουταχή να κυκλωθούν και να αποτραβηχτούν στο βουνό με τον αντικειμενικό σκοπό της διάλυσης των τουρκικών στρατευμάτων του πασά να έχει αποτύχει.²⁰

Οι υπερασπιστές της πόλης ήταν σκληραγωγημένοι και έμπειροι τόσο στη μάχη όσο και στην πολιορκία και παρόλη την αδάμαστη επιμονή του Κιουταχή, το ηθικό των ελληνικών στρατευμάτων τους παραμένει ακμαίο και παρόλες τις δυσκολίες γινόταν όλο και πιο άφθαστο. Σύμφωνα με τον ιστορικό Νικόλαο Κασομούλη, «η Φρουρά είχε συνειθίσει να βαστά το τζαπί, το φκυάρι μαζί και το ντουφέκι εις το χέρι. Ότι ημπορούσε να δίδει εις άνεσιν

¹⁹ Παπαρρηγόπουλος Κ. (2009-2010). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (Τόμ. 20), Αθήνα: National Geographic Society. σελ. 159

²⁰ Ιστορία Ελληνικού Έθνους, ό.π. σελ.395

εις τον εαυτό της, ήτον να τρέχη από τον πόλεμο εις την εργασίαν, και από την εργασίαν εις τον πόλεμον. Ιδού η διασκέδασις των, και με το σπαθί εις την μέσην[...] να έχη σιμά του το πετζί (τομάρι) να ζυμώνη και να ψήνη το ψωμί, το γουδί δια την σκορδαλιάν του[...] να μαγειρεύη κανένα ψαράκι[...] εις την θέσιν του[...]και νύκτα-μέρα ακουράστως να εργάζεται».²¹ Η αντοχή και η προσήλωση των μαχητών για την υπεράσπιση της πόλης συνεχιζόταν παρόλο τον αδιάκοπο πόλεμο από τον εχθρό, ο οποίος είχε καταφέρει να ισοπεδώσει τους προμαχώνες. Η ακλόνητη στάση της φρουράς σε συνδυασμό με τη σωτήρια παρέμβαση ανεφοδιασμού του ναυάρχου Ανδρέα Μιαούλη μαζί με τον Γεώργιο Σαχτούρη, τον Ιούλιο και τον Αύγουστο άρχισε να επιφέρει αποσύνθεση και αποκαρδίωση στον εχθρό, ο οποίος προς το τέλος Σεπτεμβρίου άρχισε να αποχωρεί.

1.2.2 Δεύτερη φάση, (Οκτώβριος 1825- Απρίλιος 1826)

Ο Οκτώβριος του 1825 βρίσκει το στρατό του Ρεσίτ πασά αρκετά αποδυναμωμένο και οι σκέψεις για να οδηγηθεί σε παραίτηση ο οθωμανικός εισβολέας γινόταν όλο και πιο έντονες. Την αποκαρδίωση αυτή του εχθρού ήρθε να διώξει η αποβίβαση των αιγυπτιακών στρατευμάτων στο Κρυονέρι στις αρχές Δεκεμβρίου, όπου και στρατοπέδευσαν για να μετακινηθούν έξω από το Μεσολόγγι. Στις αρχές Ιανουαρίου είχαν συγκεντρωθεί στο αιγυπτιακό στρατόπεδο χιλιάδες άνδρες τακτικού στρατού αρκετοί από αυτούς ένοπλοι Αλβανοί, αρκετές ακόμη εκατοντάδες άνδρες του μηχανικού, του πυροβολικού αλλά και ιππείς, μαζί με την προσωπική φρουρά του Ιμπραήμ πασά.²² Ήταν πλέον ξεκάθαρο ότι το Μεσολόγγι δεν πολιορκούνταν μόνο από τις δυνάμεις του Κιουταχί αλλά στο πλευρό του έμπειρου Γεωργιανού είχε παραταχθεί ο Ιμπραήμ μετατρέποντας έτσι για τους εντός των τειχών πολιορκημένους τον κλοιό σε δοκάνη μολονότι μεταξύ των δυο Οθωμανών αρχηγών υπήρχε υπονόμηση.²³

Στη διάρκεια αυτής της ασφυκτικής πολιορκίας οι μαχόμενοι είχαν να αντιμετωπίσουν και τους αμείλικτους εχθρούς της συνεχούς πείνας αλλά και τις ασθένειες που τους εξαντλούσαν και τους αποδεκάτιζαν. Επίγνωση της τραγικής αυτής κατάστασης είχε ο μάχιμος ναύαρχος Ανδρέας Μιαούλης, ο οποίος είχε ανεφοδιάσει πολλές φορές την πόλη, όμως πλέον οι δυνάμεις του ήταν ανεπαρκείς και συνεπώς η επέμβαση του δε θα ήταν αποτελεσματική, γι’

²¹ Λαγανάς, Δ. σελ.21

²² Διακάκης, Α. ό.π, σελ.350

²³ Μίχος, Α., ό.π. σελ.25

αυτό έκανε συνεχώς δραματικές εκκλήσεις για βοήθεια προς το Εκτελεστικό σώμα του Ναυπλίου, οι οποίες δυστυχώς δεν εισακούονταν. Χαρακτηριστικά σε έγγραφο του αναφέρει: «Μετά σπουδής σας αναφέρω ότι όλος ο έχθρικός στόλος, συγκείμενος από 120 κομμάτια και, ίσως, με στράτευμα, ήτο προχθές έξω τής Ζακύνθου, διευθυνόμενος εις το Μεσολόγγι[...] 'Ο στόλος μας τώρα δεν είναι άρκετός να βοηθήση εκείνο το φρούριον, έπειδή εδώ είναι μόνον 25 πλοία, με πολλά όλίγα πυροπολικά. 'Όθεν, γνωρίζοντας τον κίνδυνον του Μεσολογγίου και ότι ο χαμός του θέλει έπιφέρει εντός όλίγου τον όλεθρον όλης τής 'Ελλάδος, παρακαλούμεν την Σεβ. Διοίκησιν να ένεργήση, ώστε να έκπλεύσουν πάλιν τα καράβια από Σπέτσες και 'Υδραν με όλα τα πυροπολικά. 'Αλλέως, ή παρούσα μικρά και άνίκανος Μοίρα του στόλου δεν θέλει παρρησιασθεί εις το μέγαν του έχθρου στόλον, έπειδή ούδέ δύναται να κατορθώση τίποτε». ²⁴ Στις αλλεπάλληλες εκκλήσεις του Μιαούλη δεν ανταποκρίθηκε η Διοίκηση και έτσι πάρθηκε η απόφαση από τον ίδιο το ναύαρχο να αποσταλεί εξαμελής επιτροπή με επικεφαλής τον Γεώργιο Σαχτούρη με σκοπό να παρουσιασθεί αυτοπροσώπως για να ζητήσει βοήθεια για τις ανάγκες της πόλης. Ωστόσο, οι προσπάθειες της επιτροπής απέβησαν άκαρπες διότι διαπίστωσε ότι η Διοίκηση είχε ως πρωτεύον θέμα την Εθνική Συνέλευση παρά την αντιμετώπιση του εχθρού στο Μεσολόγγι, αν και οι ιθύνοντες του Ναυπλίου και της 'Υδρας είχαν αντιληφθεί ότι η πόλη χανόταν, αλλά κατά πως φάνηκε για αυτούς οι προτεραιότητες ήταν άλλες. ²⁵

Επιπλέον, την προσδοκία των πολιορκημένων για βοήθεια ήρθε να σβήσει και μια άλλη σειρά απογοητευτικών πράξεων, όπως η απληστία των πολεμικότατων Σουλιωτών της φρουράς της πόλης, οι απαιτήσεις των ναυτών για αμοιβή πριν τη δράση, με αποκορύφωμα τις αθλιότητες κάποιων από τους εντός των τειχών πολεμούντων, καθώς και η διάσταση μεταξύ επωνύμων στρατιωτικών, όπως ο Κώστας Μπότσαρης, ο Καραϊσκάκης, ο Ράγκος, ο Τσόγκας, οι οποίοι δρούσαν στα βουνά αλυσιτελώς. Ακόμη την εναπομείνασα ικμάδα για βοήθεια στο Μεσολόγγι φαίνεται ότι εκμηδένισε η παράνομη επιχείρηση μιας ομάδας κλεφτών και ενόπλων που πραγματοποιούσε τυχοδιωκτική ληλατική επιδρομή σε νησιά του Αιγαίου και τον Λίβανο, από τον Δεκέμβριο του 1825 έως τον Φεβρουάριο του 1826, παρόλη τη βαριά δοκιμασία που υπέστη το Μεσολόγγι εκείνη την περίοδο. ²⁶

²⁴ Λαγανάς, Γ., ο.π. σελ. 34-35

²⁵ Ο.π. σελ. 46

²⁶ Μίχος, Α., ο.π σελ.26

Είναι πια σαφές ότι το Μεσολόγγι θα το λυγίσει ένας τρόπος, η πείνα, γι' αυτό και ο τουρκικός στρατός δίνει το τελειωτικό χτύπημα και μπαίνει στη λιμνοθάλασσα με σκοπό να κυριεύσει τα μικρά νησιά, Βασιλάδι, Ντολμά, Ανατολικό, Πόρο, τα οποία αποτελούν το κλειδί για έλεγχο όλης της λιμνοθάλασσας. Έτσι σβήνει πια οποιαδήποτε ελπίδα για σωτηρία και πτώση της πόλης είναι πια θέμα χρόνου. Ο στρατηγός Σπυρομήλιος αναφέρει: «Περί τας αρχάς του Φεβρουαρίου ο Τουρκικός στόλος άραξεν έξω του Βασιλαδίου, ώπλισεν και τα άλλα λατζόνια από την θάλασσαν, επήγεν και από την λίμνην ο στολίσκος και επολέμουν το Βασιλάδι».²⁷ Παρά τις μεγάλες προσπάθειες των υπερασπιστών τους τα νησάκια έπεσαν και παραδόθηκαν στη λυσσαλέα δύναμη του εχθρού και η τύχη της πόλης του Μεσολογγίου είχε πια προδιαγραφεί.

1.3 Η απόφαση της Εξόδου και το «τέλος» του Μεσολογγίου

Η έξοδος της ηρωικής πόλης θεωρήθηκε ως η αποφασιστική πράξη από την οποία κρίθηκε η έκβαση ολόκληρου του απελευθερωτικού αγώνα του 1821, ενώ δηλαδή η πτώση του Μεσολογγίου έπρεπε να συνεπιφέρει την πτώση όλης της Ελλάδας απεναντίας η πτώση του σηματοδότησε την ανάσταση όλου του έθνους, καθώς αποτέλεσε επίκεντρο ενδιαφέροντος όλων των εθνών που είδαν τον αγώνα με συμπάθεια και δημιούργησαν έντονα φιλελληνικά συναισθήματα.²⁸ Πολύ αργότερα ο Γάλλος ναύαρχος Ανρί ντε Ρινί, στην έκθεσή του για τη ναυμαχία του Ναυαρίνου έγραφε: «Λυπηρό δεν είναι, να το ομολογήσουμε, ότι πουθενά αλλού, εκτός από το Μεσολόγγι, δεν βρήκε ο Ιμπραήμ σταθερή αντίσταση».²⁹

Στα μέσα Μαρτίου, η αιματοβαμμένη εικόνα γύρω από το μικρό νησί της Κλείσοβας, όπου με γενναία απελπισία αμύνθηκε ο Κίτσος Τζαβέλλας με τους συντρόφους του προδήλωνε ότι η πτώση του Μεσολογγίου ήταν επικείμενη. Η πείνα πλέον μέρα με τη μέρα αβγάτιζε κι έπεσε η πρόληψη να μην τρώνε ακάθαρτα κι άρχισαν πια ολοφάνερα να σφάζουν άλογα, μουλάρια και γαϊδούρια, καθώς όμως πέρασαν λίγες μέρες τελείωσαν κι αυτά.³⁰ Σε επιστολή του προς τη Ζάκυνθο, ο Ανδρέας Μιαούλης γράφει: «Με βαθύτατην θλίψην σας δίνω την απευκταίαν είδησιν, ότι το Μεσολόγγι εντός ολίγου, ήτοι δυο τριών ημερών το πολύ, πίπτει

²⁷ Σπυρομήλιου, *Χρονικό του Μεσολογγίου*, ο.π. σελ. 194

²⁸ Αινιάν, Δ., σελ.334

²⁹ Λαγανάς, Γ., ο.π. σελ. 77

³⁰ Φωτιάδης, Δ. (1987) *Μεσολόγγι, Το έπος της μεγάλης πολιορκίας*. Αθήνα: Ζαχαρόπουλου, σελ. 467

εις την εξουσίαν του εχθρού εξ αιτίας της πείνας». Πράγματι, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οι Μεσολογγίτες μπροστά στον εχθρό της πείνας λύγισαν αλλιώς τη φοβέρα του εχθρού την αντιμετώπιζαν γενναία. Δεν ήταν λίγες οι φορές που όταν ο εχθρός τους έκανε προτάσεις για την παράδοση της πόλης με ευνοϊκούς προς αυτούς όρους οι πολιορκημένοι αρνούνταν επανειλημμένως απαντώντας χαρακτηριστικά: «Τα κλειδιά του Μεσολογγίου είναι στις μπούκες των κανονιών κρεμασμένα».³¹ Όμως η συνεχής πείνα και η κατάντια στην οποία περιήλθαν εξαιτίας αυτής κατάφεραν να τους λυγίσουν και να οδηγηθούν με περηφάνεια στην αυτοθυσία. Ο Διονύσιος Σολωμός στο ποίημα του 'Ελεύθεροι Πολιορκημένοι', το οποίο έγραψε για το Μεσολόγγι, περιέγραψε με τρόπο δακρύβρεχτο την εξαθλίωση των κατοίκων από την πείνα: «Λαλεί πουλί, παίρνει σπυρί, κι η μάνα το ζηλεύει» φανερώνοντας την εξαθλίωση των κατοίκων από την πείνα. Η επιλογή της εξόδου ήταν η μόνη λύση για να βγουν από αυτή την τραγική κατάσταση και διέλυσε το φόβο των αμάχων για εγκατάλειψη, καθώς και επέδρασε θετικά και στο ηθικό των πολιορκημένων.

Πράγματι, η λύση του θανάτου αποτελούσε την μοναδική εναλλακτική απέναντι στο λοιμό και την εξαθλίωση των κατοίκων, πόσο μάλλον από την ατιμωτική παράδοση των επιζώντων που θα ακολουθούσε. Ο Δημήτρης Αινιάν αναφέρει χαρακτηριστικά στα απομνημονεύματά του: «Αφού παν είδος, δυνάμενον να χρησιμεύσει ως τροφή στους πολιορκουμένους, εξέλιπεν, αφού ουδεμία πλέον ελπίς εξωτερικής βοήθειας υπήρχεν, αφού οι πολιορκούμενοι επολεμούντο πανταχόθεν και δια ξηράς, και δια θαλάσσης, ώστε αι εχθρικά σφαίραι διεσταυρούντο εις την πόλιν[...] οι πολιορκούμενοι ηδύναντο νομίμως να παραδώσιν την πόλιν και να παραδοθώσι και αυτοί εις τον εχθρό, χωρίς να θεωρηθώσιν ότι έπραξαν αξιόποινον ή επονείδιστον πράξιν, αλλ' οι γενναίοι ούτοι πολεμισταί απέριψαν υπερηφάνως πάσαν πρότασιν υποταγής, προτιμώντες κάλλιον τον θάνατον».³²

Σύμφωνα με τον Κασομούλη το τελικό σχέδιο υπαγορεύτηκε στις 10 Απριλίου από τον επίσκοπο Ιωσήφ Ρωγών, ο οποίος κατά τον Ν. Μακρή τέλεσε ειδική λειτουργία το πρωί της τελευταίας μέρας και στη συνέχεια μίλησε στους συγκεντρωμένους για να τους ενθαρρύνει.³³ Η ώρα της εξόδου είχε φτάσει και το σχέδιο προέβλεπε την έξοδο των ενόπλων σε δυο φάλαγγες υπό τους Ν. Μπότσαρη και Δ. Μακρή, με τους άμαχους που θα μπορούσαν να κινηθούν να αποτελούν μια τρίτη ομάδα, η οποία θα συνοδευόταν από τους ένοπλους

³¹ Λαγανάς, Γ., ο.π. σελ. 29

³² Αινιάν, Δ., ο.π. σελ. 338

³³ Βούλγαρης Ν. (2005). *Το Μεσολόγγι των Ιδεών*, Μεσολόγγι: Ιερά Πόλη Μεσολογγίου, σελ. 9

συγγενείς τους με επικεφαλής τον Αθ. Ραζηκότσιακα και υποστηριζόμενη από τη φρουρά της Κλείσοβας υπό τον Κ. Τζαβέλλα, σε κάθε περίπτωση η επίθεση στρεφόταν και στα δυο στρατόπεδα του Κιουταχή και του Ιμπραήμ με κοινό σημείο συνάντησης για τους επιζήσαντες το μοναστήρι του Αγίου Συμεών λίγα χιλιόμετρα βορειοανατολικά της πόλης.³⁴

Η ώρα της εξόδου αποδείχθηκε φοβερή, διότι το σχέδιο των Μεσολογγιτών είχε γίνει γνωστό στους Τούρκους, οι οποίοι είχαν προετοιμαστεί και αντέδρασαν άμεσα και θανατηφόρα στη γενναία έξοδο τους.³⁵ Οι πολιορκημένοι πέρασαν ορμητικά τις τάφρους και όλο τον πολύπλοκο λαβύρινθο των πολιορκητικών γραμμών και έμειναν στην ιστορία ως συντελεστές μιας ηρωικής πράξης, δίχως προηγούμενο. Την ολέθρια εκείνη νύχτα, μέσα και έξω από την πόλη από τους 3.000 περίπου ενόπλους διασώθηκαν σχεδόν 1.300, ενώ σκοτώθηκαν σχεδόν 1.700 ανάμεσα τους ο Μιχαήλ Κοκκίνης, που είχε βοηθήσει στην οχύρωση της άμυνας, καθώς επίσης και ο φιλέλληνας Ιάκωβος Μάγερ με την οικογένειά του, ο οποίος έγραφε και εξέδιδε εν μέσω πυρών τα «Ελληνικά Χρονικά», ο επίσκοπος Ιωσήφ Ρωγών και πολλοί φιλέλληνες μαχόμενοι στο πλευρό των Ελλήνων.³⁶ Στη μεγάλη πυριτιδαποθήκη ο Χρήστος Καψάλης βλέποντας τον εχθρό να τον περικυκλώνει, την ανατίναξε. Ο Σπυρομίλιος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο Χρήστος Καψάλης, «ὄστις ἦτο γέρων και χωλός, ἐμβήκεν εἰς τα σπίτια τα Καψαλαίικα, ὅπου ἦτον ἡ ἀποθήκη τῆς πυρίτιδος, ἐσύναξεν εἰς αὐτά ὅσα γυναικόπαιδα δεν ἐδύναντο να ἐξεβγούν και ἐκλείσθη μ' ἀπόφασιν να δώση πύρ εἰς την πυρίτιδα και να καή δια να μη παραδοθῶσι ζώντες εἰς τούς Τούρκους».³⁷ Ενώ με περιγραφή του Χρήστου Ευαγγελάτου σε εφημερίδα, αρκετά χρόνια μετά το γεγονός, η εικόνα γίνεται εξίσου παραστατική αποδίδοντας σε αυτούς τους ήρωες την τιμή που τους πρέπει: « Με τούς δαυλούς του Χρήστου Καψάλη και του Δεσπότη Ιωσήφ τῶν Ρωγών φαντάζει σήμερα, ὀλόκληρον τό Ελληνικό μεγαλείον. Τό μεγαλείον τῆς χθες. Και τό μεγαλείον τῆς αὔριον».³⁸

³⁴ Διακάκης Α. ό.π, σελ.379

³⁵ Το θέμα της προδοσίας παρουσιάζεται με διαφορετικό τρόπο στις ελληνικές και στις ξένες πηγές. Ο Κασομούλης και ο Αινιάν την αποδίδουν σε Βούλγαρο λιποτάκτη, ενώ ο Μίχος σε Βούλγαρο και βαπτισμένο τουρκόπουλο και ο Σπυρομίλιος σε Τούρκο. Από την άλλη πλευρά, ο Vincenzo Miratelli, που διατέλεσε πρόξενος της Αυστρίας στην Πάτρα, την αποδίδει σε Έλληνα φυγά. Αντίστοιχα, ο Giuseppe Romei, Ιταλός αξιωματικός του Ιμπραήμ, σε Έλληνα ιερέα που αιχμαλωτίστηκε. Αναφέρεται στο Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού (2015), Η Έξοδος του Μεσολογγίου – Χρονικό της Εξόδου. Διαθέσιμο στο: <https://argolikivivliothiki.gr/2015/10/01/missolonghi/>

³⁶ Μίχος, Α. ό.π. σελ.28

³⁷ Σπυρομίλιος, ό.π. σελ. 211

³⁸ Ευαγγελάτος, Χ., (1954) Η Έξοδος του Μεσολογγίου, *Εφημερίδα «Αστυνομικά Χρονικά»* (τεύχος 22)

Το ολοκαύτωμα της πυριτιδαποθήκης από τον Καψάλη έχει ενδιαφέρον επίσης για το ιδιότυπο υγειονομικό θέμα που πραγματεύεται σε άρθρο της απόφασης, το οποίο αναφέρει τον τρόπο προστασίας των κατοίκων της πόλης κατά τη διάρκεια της εξόδου και αμέσως μετά από αυτήν. Καθώς οι επονομαζόμενοι «λαγουμτζήδες», κατασκευαστές λαγουμιών, υπονόμων, είχαν εντολή να τοποθετήσουν εκρηκτικές ύλες ναρκοθετώντας έτσι την πόλη με σκοπό να εμποδίσουν τους πολιορκητές κατά την είσοδό τους στην πόλη. Συγκεκριμένα στο άρθρο Θ' της απόφασης αναφέρεται: «Οι λαγουμτζήδες να βάλουν εις τα φυτίλια φωτιά, λογαριάζοντας να βαστάξουν μετά την έξοδόν μας μια ώρα επέκεινα». Όσο για τους ασθενείς και τους ανήμπορους προνοήθηκε ειδική μέριμνα να οδηγηθούν στις πυριτιδαποθήκες. Έτσι το έργο της προστασίας των ασθενών ανατέθηκε στον γνωστό τότε μπουρλοτιέρη, τον Καψάλη, ο οποίος επιμελήθηκε για την ασφάλεια αυτής της κατηγορίας των ανθρώπων και έφερε εις πέρας το ηρωικό αυτό έργο.³⁹

Η αυτοθυσία των Μεσολογγιτών και των υπολοίπων που βρισκόταν στον πλευρό τους αποτέλεσε μια περίπτωση «μαζικού θανάτου», η οποία άφησε το υπόλοιπο έθνος εμβρόντητο και προκάλεσε πρωτοφανή συναισθήματα συμπάθειας προς τον ελληνικό αγώνα από ξένους, οι οποίοι τώρα πια καλούνταν να υπερασπιστούν τον συνεχιζόμενο ελληνικό αγώνα και την οριοθέτηση του νεοελληνικού εθνικού χώρου πάνω σε αχαρτογράφητα νερά.

1.4 Η θρησκευτικότητα των πολιορκημένων Μεσολογγιτών

Κατά αρχάς το γεγονός ότι η απόφαση της εξόδου ορίστηκε την 10η Απριλίου, νύχτα του Σαββάτου του Λαζάρου, φανερώνει τη βαθιά θρησκευτική συνείδηση των Μεσολογγιτών καθώς υποδηλώνεται ο σαφής παραλληλισμός των εξοδιτών με το πρόσωπο του Λαζάρου ως σύμβολο ζωής που επέστρεψε από το θάνατο. Ο αγώνας των Ελλήνων δεν ήταν μονάχα ανταρσία απέναντι στον Τούρκο κατακτητή για την ελευθερία αλλά υπήρξε μια μάχη εναντίον ενός αλλόθρησκου τυραννικού λαού. Μάλιστα αυτός ήταν και ένας από του βασικότερους λόγους σύμφωνα με τον οποίο ο αγώνας των Μεσολογγιτών προκάλεσε τη συσπείρωση του φιλελληνικού ρεύματος. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται και σε δημοσίευση της εφημερίδας των «Ελληνικών Χρονικών» από κοινοποίηση της ελληνικής εταιρίας του Λονδίνου: «Ή παρούσα τῆς Ἑλλάδος κατάστασις ἔλκει δικαίως εἰς τόν ἑαυτὸν την συμπάθειαν ὄλων τῶν

³⁹ Βούλγαρης Ν. ό.π. σελ.62-63

φίλων τῆς ἀνθρωπότητας, και δια τήν θρησκείαν, και δια τον εὐγενισμόν τοῦ ἔθνους». ⁴⁰ Ἦταν ἓνας αγώνας, ο οποίος τοποθετήθηκε ἔξω ἀπό το πεδίο των σύγχρονων αστικών επαναστάσεων του 19^{ου} αἰώνα με τον ξεκάθαρο κοσμικό χαρακτήρα, καθώς η Ελληνική Επανάσταση ἦταν ἐνάντια σε ξένο και αλλόθρησκο κατακτητή. Ο θρησκευτικός χαρακτήρας με τον οποίο περιεβλήθη η Ελληνική Επανάσταση επέσυρε το ενδιαφέρον των φιλόθρησκων πολιτῶν του δυτικού κόσμου και επηρέασε σημαντικά την καθημερινή τους ζωή καθώς προκάλεσε την κινητοποίηση των φιλανθρωπικών αισθημάτων τους. ⁴¹

Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Μεσολογγίου, οι θρησκευτικές τελετουργίες, οι οποίες γινόταν ἔστω με τον τρόπο που επέτρεπαν οι συνθήκες μαζί με τον ιερό κλήρο και τους θρησκευόμενους αγωνιστές μαρτυροῦν την έντονη θρησκευτικότητα που επικρατούσε εκείνη την περίοδο στην πόλη. Αξίζει να αναφερθεῖ η εξιστόρηση ἀπό τον Ιωάννη Μακρή, σύμφωνα με την οποία ο ιερέας ἔπαιρνε το δισκοπότηρο ἀπό την ἐκκλησία και κρατώντας ἓνα φαναράκι περιέτρεχε τα ρημαγμένα τείχη της πόλης για να μεταλάβει τους «ψυχομαχούντας» παρηγορώντας τους με καλά λόγια, ενώ ἐμψύχωνε τους ἄλλους στρατιώτες να πολεμοῦν με ὄρεξη για να ἔχουν τη βοήθεια του Θεοῦ. ⁴² Οι μαρτυρίες για τα θρησκευτικά γεγονότα, ἤθη και ἔθιμα φανερώουν ὅτι η θρησκεία αποτελούσε για τους αγωνιστές ἔκφραση των αναγκῶν τους και των ἐμπειριῶν τους. Βασικό χαρακτηριστικό της συμπεριφοράς ἀποτελεῖ ἴσως το στοιχείο, ὅτι η θρησκεία εἶναι ἓνα ενεργητικό στοιχείο της ἀνθρώπινης ζωῆς σε ὅλα τα ἐπίπεδα ἀνάπτυξης, γιατί σχετίζεται ἀπευθείας με βασικές ἀνθρώπινες ἀνάγκες. ⁴³ Οι ἀνάγκες των πολιορκημένων ἦταν πολλές, καθώς δεν ἦταν λίγες οι φορές που στερούνταν των βασικῶν, ὡστόσο δεν παρέλειπαν να ἐκφράζουν τις βαθύτερες πνευματικές τους ἀνάγκες μέσω των θρησκευτικῶν τους συνηθειῶν ἀντισταθμίζοντας ἴσως ἔτσι την πολεμική και ἐχθρική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν με μια γαλήνια και ιερή που ἀναζητούσαν να βιώσουν με την προσευχή και την ἐπικοινωνία τους με τον Θεό.

Στη θρησκευτικά βιωματική κατάσταση στυλοβάτης υπήρξε ο ἐπίσκοπος Ρωγῶν και Κοζύλης Ιωσήφ, ο οποίος με την έντονη δραστηριότητα τελούσε καθημερινές δεήσεις και

⁴⁰ Πρόκριτοι της νήσου Ὑδρας, Τ. Σ. (1824) Κοινοποίηση της Ελληνικῆς εταιρείας (κομιτάτου) του Λονδίνου. *Εφημερίδα «Ελληνικά Χρονικά»* (μετατύπωση με ἐπιστάσια Κ.Λεβίδου, 1840) (αρ. 2) Αθήνα: Τυπογραφείο Παπαδόπουλου. σελ.2

⁴¹ Βαρβαρήγος, Π., ὀ.π. σελ. 52

⁴² Μακρῆς, Ν. (1957). *Ἱστορία του Μεσολογγίου, Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν του 21.* (ἐπιμ. Ἐμμανουήλ Πρωτοψάλτης). Αθήνα: Γ. Τσουκαλά κ Ἰού «Βιβλιοθήκη». σελ. 70

⁴³ Μακράκης, Μ. (1999) *Ἡ ψυχολογία της θρησκείας: Εἰσαγωγή, ἱστορία και θεματολογία: ἡ ψυχική πηγή της θρησκείας και ἡ ἔκφρασή της ως βίωμα.* Αθήνα: Ἀρμός. σελ. 76

παρακλήσεις, λιτανείες ή κηδείες των θυμάτων στις εκκλησιές που είχαν απομείνει. Ο Μακρής αποδίδει ανάγλυφα την έντονη δραστηριότητα του επισκόπου και την ενεργή συμμετοχή των θρησκευόμενων αγωνιστών στην εκκλησιαστική ζωή: « Ὁ ἐπίσκοπος Ρώγων Ἰωσήφ, ὡς και πάντες οἱ ἱερεῖς ἐφημέριοι τῆς πόλεως και ἐκεῖνοι, οἵτινες κατά διαφόρους ἐποχάς κατέφθασαν, ὅπως προσφέρουν τάς ὑπηρεσίας τῶν τοῖς πολιορκουμένοις, παρευρίσκοντο νυχθημερόν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἱεουργοῦντες και δεόμενοι τῷ Ὑψίστῳ ὑπὲρ σωτηρίας τῶν μαχομένων και εὐοδώσεως τῆς μεγάλης και τολμηρᾶς αὐτῆς ἀποφάσεως αὐτῶν και ἐκοινωνοῦν τοὺς προσερχόμενους τῶν ἀχράντων μυστηρίων, εὐλόγουν δε και ἐνεθάρρουν αὐτοὺς να ὑποστῶσιν ἀγογγύστως και γενναίως, ὅτι και αν ἤθελε συμβῆ αὐτοῖς κατά την ἐσπέραν ἐκείνην τοῦ μεγάλου αὐτοῦ δράματος». ⁴⁴

Επιπλέον, τις μαρτυρικές εκείνες ώρες που γραφόταν η απόφαση της εξόδου, ο επίσκοπος έδωσε θρησκευτικό περιεχόμενο στο κείμενο, το οποίο άρχιζε ως εξής: «Ἐν ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος» περιγράφοντας έτσι τον θρησκευτικό χαρακτήρα του αγώνα και το θρησκευτικό υπόβαθρο της ηρωικής απόφασης για την αυτοθυσία που θα ακολουθήσει. Αυτό το πρώτο κύριο θεολογικό στοιχείο στην εισαγωγική επικεφαλίδα της απόφασης προσδιορίζει και προκαταλαμβάνει τον αναγνώστη ότι το κείμενο που θα ακολουθήσει έχει το τεκμήριο της ευλογίας και της ιερότητας. ⁴⁵ Ο επίσκοπος λειτούργησε ως θεματοφύλακας ιδεών και αξιών τις ὕστατες εκείνες ώρες της εξόδου και προτίμησε να παραδοθεῖ μαζί με τις υπόλοιπες ψυχές που βρίσκονταν μαζί του στο Θεό, με την ανατίναξη στον Ανεμόμυλο, μολονότι σύμφωνα με μαρτυρίες δεν κατάφερε να θανατωθεῖ εκεί αλλά λίγο αργότερα στα χέρια του εχθρού.

Μέσα από την περιγραφή μιας άλλης εξίσου συγκλονιστικής στιγμῆς της εξόδου γίνεται αισθητή η παρουσία έντονου θρησκευτικού πνεύματος των αγωνιζόμενων. Συγκεκριμένα σε απόσπασμα της εφημερίδας «Ἑλληνικά Χρονικά» αποτυπώνεται με τρόπο παραστατικό η δραματική στιγμῆς της ανατίναξης του Καψάλη με την τελευταία φράση του να λέει: «Μνήσθητί μου, Κύριε' και εὐθύς να βάζει φωτιάν εἷς την πυριτοθήκη, και ἔξαφνα ἀνεστράφη ὅλη ἡ περιοχή». ⁴⁶ Με τη φράση αὐτή του ηρωικού Καψάλη έρχεται στη θύμηση η φράση που εἶχε ειπωθεῖ από τον ληστή πάνω στον σταυρό, δίπλα στον εσταυρωμένο Χριστό:

⁴⁴ Μακρής, Ι., ὄ.π. σελ. 69

⁴⁵ Βούλγαρης Ν., ὄ.π. σελ. 33

⁴⁶ Λαγανάς, Γ., ὄ.π. σελ. 440

«Μνήσθητί μου, Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου».⁴⁷ Ὅπως και τότε η ἐκκληση του ληστή προς τον Κύριο να τον θυμηθεῖ σήμαινε ταυτόχρονα την ομολογία του και την πίστη του στη Βασιλεία του Θεοῦ ἔτσι και ἐδώ ο ηρωικός Καψάλης ομολογεί πίστη και μετάνοια στο Θεό και αναλαμβάνει την μεσιτεία της συγχώρεσης για ὅσους ἦταν μαζί του την φοβερή ἐκείνη ὥρα της αυτοθυσίας, δείχνοντάς ἔτσι το κλίμα της βαθιάς θρησκευτικῆς συνείδησης των αγωνιζόμενων.

Επίσης, θρησκευτικῆς αναφορῆς δεν λείπουν και ἀπό ἐπιστολές του Μάγερ, οι οποίες μαρτυροῦν την ἔντονη πίστη του στο Θεό και την αποτυπώνει σε ἐπιστολή για τὴ διάταξη και τὴ σύνταξη τῆς «Ἀδελφότητος των Φιλοδικαίων», για τὴν οποία θα γίνει ἀναφορά στο ἐπόμενο κεφάλαιο, ὅπου περικλείεται δέηση προς το Θεό: «Θεὲ προαστάτα τῆς ἀλήθειας και δικαιοσύνης, Θεέ, ὅστις ἀγαπᾷς το καλόν ὅλων των δημιουργημάτων Σου, ταπεινῶς παρακαλοῦμεν να στρέψῃς προς ἡμᾶς ὄφθαλμόν ἀγαθότητος. Παρακαλοῦμεν Σε, Κύριε, χάρισον ἡμῖν το πνεῦμα τῆς δικαιοσύνης, καθαγιάσον ἡμᾶς, Πανάγαθε, καθὼς ἡμεῖς θέλομεν ἀγαπᾶ Σε και ἅγιον Εὐαγγέλιον. Πάτερ, Ὑιέ και Ἅγιον Πνεῦμα, χάρισον ἡμῖν[...] και τελευταίον καταστήσον ἡμᾶς ἀξίους τῆς Σῆς ἀγάπης και τῆς Πατρίδος».⁴⁸

Εκτός ἀπό τις προσευχές των μαχητῶν, ο ἀμαχος πληθυσμός κλήθηκε στις ἐναπομείνουσες ἐκκλησίες μέχρι και τις τελευταίες ὥρες πριν τὴν τελικὴ ἐξοδο για προσευχές, δεήσεις και δοξολογίες. Ξεχωριστὴ εἶναι ἡ ἀναφορά για τὴν τέλεση «ἀρχιερατικῆς μυσταγωγίας» στις 30 Νοεμβρίου, λίγο μετὰ τὴν ἀναχώρηση του ἐλληνικοῦ στόλου, προς τιμὴν του εορτάζοντα Ἀνδρέα Μιαούλη, ἐνῶ «ο λαός ἐκάμε ἀνηκούσας υπέρ του Ἑλληνικοῦ στόλου μας δεήσεις», ὅπως σημειώνεται στην ἐφημερίδα τῆς πόλης.⁴⁹ Συχνή, ἐπίσης, ἦταν ἡ ἀναφορά των πολιορκημένων στη θεία πρόνοια, στη χάρη και στην παρέμβαση του θεοῦ στους ἀγῶνες του και πῶς ἄλλωστε να μὴν συνδέσουν τον ἀγῶνα τους με τὴ θεία παρέμβαση, καθὼς ἡ πρώτη πολιορκία εἶχε τὴν ἐνδοξη και σωτήρια ἐκβαση ἀνήμερα των Χριστουγέννων.

Ο ἱστορικός και αγωνιστῆς Νικόλαος Κασομούλης το 1825 βρέθηκε στο Μεσολόγγι, ὅπου πολέμησε μαζί με τους πολιορκημένους ὡς το τέλος, ἦταν αὐτός που καθ' ὑπαγόρευση του Ἐπισκόπου Ρωγῶν Ἰωσήφ, συνέταξε το κείμενο τῆς ἀπόφασης τῆς Εξόδου και ἀνέλαβε να

⁴⁷ Κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιο, 23, 42

⁴⁸ Σώκος Α. (1965) *Ἀδελφότης Φιλοδικαίων, Μεσολόγγι 1825-1826*, Μεσολόγγι. σελ.20-21

⁴⁹ Διακάκης, Α., ὀ.π. σελ. 284

συντονίζει τις ενέργειες όλων των τμημάτων.⁵⁰ Ως άνθρωπος της δράσης στα γεγονότα της πολιορκίας, έκανε συχνές αναφορές στις καθημερινές θρησκευτικές συνήθειες και εκκλήσεις των αγωνιστών, οι οποίοι με τις προσευχές τους προσπαθούσαν να επικοινωνήσουν με το Θεό και να πάρουν δύναμη και θάρρος. Χαρακτηριστικά ο Κασομούλης έγραφε: «ἀναγκασμένος ο Τζιαβέλλας ἀπό τὰς παρακλήσεις ἐπήγεν μέσα, ἐνασπάσθη τὴν εἰκόνα και ἐκρέμασαν το σπαθὶ τοῦ λέγων: Παναγία μου, σήμερον ὅπου σε ἐορτάζομεν, σε ἀφιερώνω τούτο, και βοήθα τα παληκάρια να νικήσωμεν τὸν ἐχθρόν».⁵¹

Επιπλέον, μέσα από τα λόγια και τις παραινέσεις του μεγάλου ιερομόναχου και εθνεγέρτη της Ορθοδοξίας, Κοσμά του Αιτωλού, ο οποίος προσπαθούσε να γαλουχήσει και να εμπνεύσει τον αγωνιζόμενο ελληνικό λαό με τις αρχές της χριστιανικής διδασκαλίας με λόγια διδαχής, αναφέρει: «Δεν εἶστε Ἕλληνες, δεν εἶστε ασεβεῖς, αιρετικοί, ἄθεοι, ἀλλὰ εἶστε ευσεβεῖς ορθόδοξοι χριστιανοί, πιστεύετε και εἶστε βαπτισμένοι εις το ὄνομα του Πατρὸς και του Υἱοῦ και του ἁγίου Πνεύματος[...] Ἡ πατρίδα μου η ψεύτικη, η γήινος, η μάταια, εἶναι ἀπό του Ἁγίου Ἄρτης την ἐπαρχίαν[...] τούτη η γη δεν εἶναι ἐιδική μας, εἶναι διὰ τα ζῶα[...] Διὰτί ἐδῶ δεν ἔχει κανένας πατρίδα. Πατρίδα ἔχομεν, καθὼς εἶπαμεν, την ουράνιον βασιλείαν».⁵² Μέσα από τα λόγια παραινέσης και προτροπῆς του Πατροκοσμᾶ διαπιστώνει κανείς την ἀνάγκη για πίστη στο Θεό και για συνειδητοποίηση της ἀληθινῆς ζωῆς πέρα ἀπὸ τα ὄρια της ἐγκόσμια. Επίσης, θα μπορούσε να ειπωθεῖ ὅτι τα λόγια του ἔχουν προοπτική και ρεαλισμό καθὼς το νόημα και η ουσία τους ἐνθάρρυναν την υλοποίηση της πράξης της αυτοθυσίας των Μεσολογγιτῶν, οι οποίοι δε δίστασαν και προχώρησαν στη θανάτωση για να γλυτώσουν ἀπὸ τον ἐχθρό και εἰσέλθουν στην ουράνια βασιλεία.

Για τους αγωνιστῆς του Μεσολογγίου η τέλεση ιερῶν ἀκολουθιῶν στις ἐκκλησίες ἀποτελοῦσε το ἀσφαλῆς «καταφύγιο» ἀπὸ την ἐξαθλίωση που προκαλοῦσε η πολιορκία και δε θα ἦταν υπερβολή να ειπωθεῖ, ὅτι λειτουργοῦσε ως κινητήρια δύναμη για τη συνέχιση του ἀγῶνα τους. Ὅλες οι ἐκφάνσεις της κοινωνικῆς ζωῆς, ἀρραβῶνες, γάμοι, κηδεῖες, εορτῆς, οι οποίες ἐνίσχυαν το πνεῦμα της ἀντίστασης και το ψυχικό δυναμισμό των κατοίκων της πόλης

⁵⁰ Χρυσανθόπουλος, Μ., Βασιλειάδης, Β., Δεληβοριά, Γ., Τικτοπούλου, Α. (2015). Γράφοντας ἀπομνημονεύματα τον 19ο αἰῶνα: ο περὶ δικαίωσης λόγος ἐνώπιον της Ἱστορίας. Στο Χρυσανθόπουλος, Μ., Βασιλειάδης, Β., Δεληβοριά, Γ., Τικτοπούλου, Α. (επιμ.), *Αυτοβιογραφία μεταξύ ἱστορίας και λογοτεχνίας στον 19ο αἰῶνα*. Αθήνα: Κάλλιπος, Ἀνοικτῆς Ἀκαδημαϊκῆς Ἐκδόσεις, κεφ 3. σελ.57

⁵¹ Κασομούλης, Ν. (1930), *Απομνημονεύματα της Ἐπαναστάσεως των Ἑλλήνων 1821-33*. (επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης) τόμ. 2 Αθήνα: Κοσμαδάκη Χ. σελ. 231

⁵² Βαρβαρήγος, Π. ὁ.π. σελ. 17

ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με τη θρησκευτική λατρεία και δημιουργούσαν ένα κλίμα ελευθερίας που εξασθένιζε τα αρνητικά συναισθήματα, τα οποία γεννούσε η μαρτυρική κατάσταση που επικρατούσε στην πόλη. Τέλος, παρόλα τα δεινά που είχαν να αντιμετωπίσουν οι αγωνιστές με τη συμμετοχή τους στην εκκλησιαστική ζωή συνέβαλαν στη θεμελίωση αξιακών υποδομών που χαρακτήριζαν τις συνειδήσεις τους και με βάση αυτές μπορούσαν να στηρίζουν τα ιδανικά του ήθους και της ελευθερίας τους μέχρι τέλους.

2. Από τη θυσία στην αιωνιότητα

Αδιαμφισβήτητα, το Μεσολόγγι έζησε δια του θανάτου του και μέσα από το δραματικό γεγονός της Εξόδου πέρασε στην παγκόσμια ιστορική και καλλιτεχνική σφαίρα ως εσαεί τροφή με αποτυπώσεις σε εικαστικά και ποιητικά έργα πέραν του ελληνικού εδάφους, σε Ευρώπη και Αμερική. Ασφαλώς, η καλλιτεχνική θεματοποίηση του αγώνα για την υπεράσπιση της πόλης, πέρα από το γεγονός ότι έμεινε ως σπουδαία παρακαταθήκη και κληρονομιά, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας έδινε δύναμη και συμπαράσταση στους αγωνιζομένους να συνεχίσουν τον αγώνα τους.

2.1 Το φιλελληνικό ρεύμα την περίοδο της πολιορκίας του Μεσολογγίου

Είναι γεγονός, ότι η απελευθέρωση της Ελλάδος και η ίδρυση του πρώτου ανεξάρτητου κράτους της Βαλκανικής χερσονήσου υπήρξε αποτέλεσμα όχι μόνο των πολυετών αγώνων και της θυσίας των Ελλήνων επαναστατών, αλλά οφείλεται και σε ένα μεγάλο μέρος της επέμβασης και της βοήθειας των Μεγάλων Δυνάμεων. Μπορεί η αρχική στάση των Δυνάμεων αυτών να ήταν εχθρική απέναντι στους Έλληνες, εξαιτίας των αρχών της Ιερής Συμμαχίας, όμως σιγά σιγά μεταβλήθηκε σε φιλική και πολύ βοηθητική χάριν του φιλελληνικού ρεύματος. Αναφερόμενος στο γεγονός της εξόδου ο Αινιάν γράφει: «Και οί πλέον έχθρικός κατά τῆς Ἑλλάδος διακαίμενοι κυβερνήσεις ἠναγκάσθησαν να πεισθώσιν ὅτι ἡ Ἑλλάς, ἢ πρέπει να μείνη ἐλευθέρα, ἢ πρέπει να καταστραφῆ ὀλοτελώς. Ἐκ τούτου δε αἱ τρεῖς μεγάλαι δυνάμεις εθεώρησαν ἀναγκαίαν τὴν δι' ἔργου ἐπέμβασιν μεταξύ των διαχομένων μερών, καὶ ἐπέφερον οὕτω τὴν σωτηρίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος».⁵³ Επομένως, η Ευρώπη παρά τις ποικίλες αντιδράσεις και διαφωνίες, ακόμη και ανάμεσα στους τρεις συμμάχους, Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία κατέληξε να επιβάλλει στην οθωμανική αυτοκρατορία ένα ελληνικό κράτος αρχικά αυτόνομο και έπειτα ανεξάρτητο.⁵⁴

Όταν η είδηση για την έξοδο του Μεσολογγίου, μέσω του τύπου έφτασε στο εξωτερικό, η πολιτισμένη Ευρώπη αναγκάστηκε να θυμηθεί ότι σε μια γωνιά της Βαλκανικής ένας μικρός χριστιανικός λαός, απόγονος του μεγάλου φωτοδότη της αρχαιότητας κινδύνευε να αφανισθεί από την πείνα και το μαχαίρι του βάρβαρου δυνάστη. Αξίζει να αναφερθεί η μαρτυρία του

⁵³ Αινιάν, Δ., σελ.333

⁵⁴ Φωτιάδης, Δ. ο.π. σελ. 18

στρατηγού Οδυσσέα Ανδρούτσου προς τον Αδαμάντιο Κοραή σε επιστολή του, στην εφημερίδα της πόλης «Ελληνικά Χρονικά», στην οποία κάνει έκκληση αφενός για βοήθεια αφετέρου τονίζει τη συμπαράσταση από φιλέλληνες Ευρωπαίους: «Ἡ Ἑλλάς ἔχειν ἀνάγκη σου και ὄλων τῶν πεπαιδευμένων ὁμογενῶν. Λοιπὸν συμπαραλαβὸν ὅσους δυνηθῆς μαζί σου, ἐλθέ να συναγωνισθῆς με τους αδερφούς σου τον δικαιοτάτον και νομιμώτατον παρ ὄλους τους ποτέ αγώνας τοῦ κόσμου. Ὁ ἀγὼν μας εἶναι ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, και ὑπὲρ τῶν ἀνθρωπίνων δικαίων. Πολλοί των φιλανθρώπων της φωτισμένης Εὐρώπης ἔτρεξαν, και ἑκαταπαύστως ἔρχονται και συναγωνίζονται με ἡμᾶς[...]

Μπροστά στην κοσμοϊστορική πτώση του Μεσολογγίου ὅλη Ευρώπη υποκλίθηκε και εκδήλωσε τον θαυμασμό της για την αυτοθυσία των Μεσολογγιτών, οι οποίοι έγιναν τα σύμβολα της γενναιότητας και του ηρωισμού που ξεπέρασαν τα ανθρώπινα ὄρια. Στο Παρίσι οι φοιτητές διαδήλωναν ὅλη τη νύχτα και υποχρέωσαν το βασιλιά Κάρολο Ι΄ να βγει στον εξώστη των ανακτόρων του Κεραμεικού και να ζητωκραυγάσει ὑπὲρ των Ελλήνων, στην αγγλική βουλή των Κοινοτήτων ο Palmerston και στην γαλλική ο Ghataubriand εκφώνησαν ὑπέροχους λόγους για το Μεσολόγγι και την Ελλάδα. Επιπλέον τα φιλελληνικά κηρύγματα του Niebuhr και του Thiersch, που εμπνεύστηκαν ἀπὸ την πρωτοφανή ἀντίσταση και την αυτοθυσία των εξοδιτῶν ξεσήκωσαν τον γερμανικό λαὸν ὑπὲρ της Ελλάδας και είχαν ως επακόλουθο να ανοιχτούν λογαριασμοί και να ενεργηθῶν ἔρανοι για οικονομική ἐνίσχυση του συνεχιζόμενου ελληνικού αγώνα. Μέσα σε αυτό το έντονο κλίμα του πρωτόγνωρου φιλελληνισμού, ο βασιλιάς της Βαυαρίας Λουδοβίκος κατέθεσε μεγάλο χρηματικό ποσό ἀπὸ το ιδιαίτερο ταμείο για την εξαγορά των αιχμαλώτων γυναικόπαιδων του Μεσολογγίου.⁵⁶

Ὡς εκ τούτου, η αναζωπύρωση του φιλελληνισμού δεν προερχόταν πια τόσο ἀπὸ τον ρομαντισμό και τη γνώση της κλασικῆς αρχαιότητας, ἀλλὰ ἀπὸ τα βαθιά αισθήματα ἀνθρωπισμού και συμπάθειας των κατοίκων των ευρωπαϊκῶν χωρῶν, τα οποία ἔκαναν την προσφορά στον ελληνικό αγώνα ἀκόμη μεγαλύτερη και ουσιαστικότερη. Η κλασική παιδεία του Διαφωτισμοῦ εἶχε διαμορφώσει την ευρωπαϊκή συνείδηση με βάση τα πρότυπα για την ελευθερία της σκέψης και την ἀξιοπρέπεια του ἀτόμου και σαφέστατα τούτο συνέβαλε στη σύνθεση ενός πολυσύνθετου φιλελληνισμού που ἤρθε να υποστηρίξει τον ελληνικό αγώνα

⁵⁵ Ανδρούτσος, Ο. (1824) «Ελληνικά Χρονικά», *Πολιτική Εφημερίδα Μεσολογγίου*. (εκδοθεῖσα εν Μεσολόγγιω, ὑπὸ του Ι. Μάγερ, 1824), (μετατύπωση με ἐπιστάσια Κ.Λεβίδου, 1840) Αθήνα: Τυπογραφείο Παπαδόπουλου. σελ. 26

⁵⁶ Λαγανάς, Δ. ο.π. σελ. 76

δυναμικά σε όλα τα επίπεδα, πολιτικό, θρησκευτικό, κοινωνικό, καλλιτεχνικό, εθνικό. Έτσι η κάθε λογής προσπάθειες των λαών για την απόκτηση ή αποκατάσταση της εθνικής ανεξαρτησίας βρίσκουν άμεση απήχηση στον ενθουσιασμό των ευρωπαϊών ρομαντικών και μη και στο πάθος τους για την ελευθερία, ενώ ταυτόχρονα το ιδανικό της φιλευσπλαχνίας για τους καταφρονημένους και τους ταπεινούς αποτέλεσε πρωτεύουσα μέριμνά τους. Όλα τούτα έσπευσαν να υπηρετήσουν οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες, πιστεύοντας ακράδαντα στη χρησιμότητα της τέχνης γενικά, της δικής τους τέχνης ειδικότερα.⁵⁷ Με τη συμμετοχή των ανθρώπων του πνεύματος και της διανοήσης, δημιουργήθηκε μια σπουδαία «φιλελληνική φιλολογία και τέχνη».⁵⁸

Η άμυνα των Μεσολογγιτών ενάντια στη βαρβαρότητα των Οθωμανών έφερε τον πολιτισμένο κόσμο σε θέση προάσπισης των ιδεολογιών των επαναστατημένων Ελλήνων, των οποίων οι αντιλήψεις ήταν αποδεκτές από όλα τα στρώματα της ευρωπαϊκής κοινωνίας. Άνθρωποι με φιλελεύθερο και μεγαλόπνοο νου, όπως ο πιο διάσημος τότε ρομαντικός ποιητής Λόρδος Βύρωνας, ο οποίος έγραφε συνεχώς για την ελληνική υπόθεση, ενώ βρισκόταν ακόμη στην Αγγλία. Μάλιστα, η σκηνή από το ποίημά του, «Δον Ζουάν», όπου ο Έλληνας υπόδουλος αναλογίζεται ότι οι όμορφες κοπέλες της φυλής του θα γεννήσουν παιδιά τα οποία θα είναι σκλάβοι, αφήνει να διαφανεί, ότι ο λόρδος Βύρων δεν ενδιαφερόταν για την ελληνική υπόθεση απλώς ως μια πηγή έμπνευσης της ποίησής του, αλλά την υποστήριξε έμπρακτα με κάθε δυνατό τρόπο.⁵⁹ Επίσης, η στάση του επηρέασε θετικά την βρετανική εξωτερική πολιτική και ο προσανατολισμός της διαφοροποιήθηκε, ιδιαίτερα μετά την απόφασή του Βύρωνα να υποστηρίξει οικονομικά των αγώνα των Ελλήνων, καθώς και την επιλογή του να μεταβεί στο Μεσολόγγι, όπου και πέθανε.⁶⁰

Η προσωπική παρουσία του Λόρδου Βύρωνα, όπως θα δούμε και παρακάτω, συμβόλιζε για τους Έλληνες τη συμπαράσταση και την αλληλεγγύη όλου του δυτικού κόσμου. Το «τέλος» του Μεσολογγίου με επιστέγασμα την ηρωική πράξη της εξόδου δημιούργησε θα λέγαμε μια ιστορική παρέμβαση με διδακτικό και ηρωικό περιεχόμενο, πλούσια σε ιδεολογικά

⁵⁷ Δρούλια, Λ. (2002) Βίκτωρ Ουγκώ: οι φιλελληνικές του εκδηλώσεις, στο Γραμματικοπούλου, Ε. (επιμ.) *Βίκτωρ Ουγκώ (1802-1885): ο ρομαντικός συγγραφέας, ο οραματιστής στοχαστής, ο φιλέλληνας 200 χρόνια από τη γέννησή του*. Αθήνα: Ήλιος, Αποθετήριο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σελ. 44

⁵⁸ Παπαδόπουλος, Σ. (1971) *Το Μεσολόγγι και ο Φιλελληνισμός*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σελ. 8-9

⁵⁹ Μύστακας Ε., & Τσοτσόρου Α. (2017). Ο Διονύσιος Σολωμός και οι ευρωπαίοι εικαστικοί καλλιτέχνες: Παράλληλες εικόνες της Ελληνικής επανάστασης. *Σύγκριση*, 20, σελ. 20

⁶⁰ Μύστακας Ε., & Τσοτσόρου Α. ο.π. σελ. 20

στοιχεία που συγκλόνισε και συντάραξε την παγκόσμια κοινότητα. Στην Αγγλία στη βαριά σκιά του Βύρωνα ο φιλελληνισμός του ποιητή Σέλλεϋ θεματοποιείται μόλις την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα αλλά το έργο του κρίνεται «ανεπίδεκτο μεταφράσεως». ⁶¹

Στη Γαλλία, ο ήδη γνωστός και καταξιωμένος λογοτέχνης, ποιητής και συγγραφέας Βίκτωρ Ουγκώ, ως οραματιστής της ενωμένης Ευρώπης και ένθερμος υποστηρικτής της ελευθερίας και της δημοκρατίας, συμμετέχει στο φιλελληνικό ρεύμα της εποχής και το όνομά του προβάλλεται μέσα από τις σελίδες των εφημερίδων ως συνώνυμο των αγώνων για ελευθερία. Πρόκειται για μια φωνή, η οποία ορθώθηκε για να υπερασπιστεί τα δικαιώματα των λαών χωρίς να διστάσει να απαρνηθεί την άνετη και εξασφαλισμένη ζωή του, αλλά εναντιώθηκε σθεναρά απέναντι στα απολυταρχικά καθεστάτα, γεγονός που επιβεβαιώθηκε καθώς αρνήθηκε την αμνηστία και ακολούθησε το δρόμο της εξορίας στο όνομα της αντίστασης στη διδακτορία του Ναπολέοντα Γ'. ⁶² Ο αμείλικτος επικριτής των απολυταρχικών καθεστώτων εμπνέεται από τον ελληνικό αγώνα και γράφει ποιήματα για έναν λαό που ορθώθηκε να σπάσει της αλυσίδες της σκλαβιάς και τα κατάφερε. Επίσης, το φιλελληνικό ρεύμα στη Γαλλία εκπορεύεται ζωηρό από τον Βολταίρο, όπως και από τους άλλους ρομαντικούς Αλφρέ ντε Βινί, Λαμαρτίνο, Καζιμίρ Ντελαβέν του οποίου οι ελληνικές ωδές του είχαν απήχηση σε φιλελληνικούς κύκλους αλλά και στον Κάλβο. ⁶³ Επιπλέον, το παράδειγμα των φιλελλήνων Γάλλων, μιμήθηκε και ο Γερμανός ποιητής Βίλχελμ Μύλλερ, αφιερώνοντας, όπως θα δούμε παρακάτω, έναν ποιητικό κύκλο γράφοντας αποκλειστικά για το Μεσολόγγι.

2.1.1 Η περίπτωση του Ιάκωβου Μάγερ

Ξεχωριστή περίπτωση μεταξύ των φιλελλήνων που με ποικίλους τρόπους βοήθησε και εντέλει θυσιάστηκε ηρωικά στο Μεσολόγγι υπήρξε η προσωπικότητα του Ελβετού, Ιάκωβου Μάγερ. Ο Μάγερ παρουσιαζόταν από την Αρμοστεία τον Μάιο του 1823 να έχει τυπογραφικές γνώσεις

⁶¹ Μήτσου, Μ. (2016). "Εστωσαν ημίν ήρωες του Φιλελληνισμού": Η πρόσληψη του ξένου ως οικείου στον ελληνικό περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα», στο Άννα Ταμπάκη-Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα*. (τ. Β', σ. 187-201) Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. σελ.196

⁶² Προβατά, Δ. (2002) Βίκτωρ Ουγκώ: Η απήχηση του Βίκτωρος Ουγκώ στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα. στο Γραμματικοπούλου, Ε. (επιμ.) *Βίκτωρ Ουγκώ (1802-1885): ο ρομαντικός συγγραφέας, ο οραματιστής στοχαστής, ο φιλέλληνας 200 χρόνια από τη γέννησή του*. Αθήνα: Ήλιος, Αποθετήριο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σελ. 102

⁶³ Μήτσου, Μ. ο.π. σελ.192

και έτσι συμμετείχε στην τοπική διοίκηση, η οποία σχεδίαζε τότε την έκδοση διαφόρων πράξεων της και ειδήσεων. Λίγο αργότερα, με πρωτοβουλία του συνταγματάρχη L. Stanhope, ο Μάγερ γίνεται εκδότης της πολιτικής εφημερίδας «Ελληνικά Χρονικά» που εκδίδεται στο Μεσολόγγι και με τη βοήθεια του ίδιου του συνταγματάρχη και του Λόρδου Βύρωνα, απέκτησε τις τεχνικές δυνατότητες, τα χρήματα και το κύρος για να προχωρήσει στις εκδοτικές και πολιτικές του πρωτοβουλίες.⁶⁴ Ένα δείγμα της ενεργούς δράσης του Μάγερ τις ώρες της εξόδου δίνεται και μέσα από τις διηγήσεις του τότε βουλευτή του Μεσολογγίου Χρήστου Ευαγγελάτου, σε ένα μικρό απόσπασμα της εφημερίδας «Αστυνομικά Χρονικά όπου αναφέρει χαρακτηριστικά:« Ήσαν πίσω από ένα φράκτη. Και έπάλαιον ως λέοντες. Από το 1822 έως τη νύκτα της 10^{ης} Απριλίου 1826[...] Οι αρχηγοί Δημήτριος Μακρής, Νότης Μπότσαρης, Κίτσος Τζαβέλλας, ο διευθυντής της εφημερίδος «Ελληνικά Χρονικά», Ελβετός Ιωάννης Μάγερ με την Μεσολογγιτοπούλαν σύζυγόν του, εμπρός, και έπειτα τα όπλα που κρατούν ανδρείκια και γυναίκια χέρια».⁶⁵

Η έντονη προσωπικότητα του Μάγερ και η οργανωτική του πολυπραγμοσύνη, τον οδήγησαν σε μια φιλόδοξη οργανωτική προσπάθεια, στη δημιουργία της οργάνωσης με το όνομα «Αδελφότητα των Φιλοδίκαιων». Η ίδρυση της αδελφότητας συστάθηκε για να συγκρατήσει το ηθικό των πολεμιστών με τις βασικές αρχές της ομόνοιας, της αγάπης και της δικαιοσύνης και για να αντιμετωπίσει την απειθαρχία, τη βία και την ανυποταξία που δημιουργούσε η διχόνοια των δυο φατριών, των Ρουμελιωτών δηλαδή και των Σουλιωτών. Ο Μάγερ ως ιδρυτικό και ενεργό μέλος της Αδελφότητας μαζί με τον Σπυρομίλιο ως γραμματέα, αναδείχθηκαν σε πρωταγωνιστές της οργάνωσης και χάριν των φωτισμένων προσωπικοτήτων τους, το κλίμα στην οργάνωση ήταν ενωτικό και λειτουργούσε με αλληλοσεβασμό. Ο Σπυρομίλιος αναφέρει χαρακτηριστικά: «'Αγάπη μεταξύ των αδελφών και αν τυχόν υπήρχε μεταξύ εἷς ἀδερφούς προτέρα ἔχθρα να τη λησμονήσουν. Πίστις εἷς την πατρίδα, δια την ἐλευθερίαν τῆς ὁποίας χρειᾶς τυχούσης να χύση το αἷμα, να θυσιάση και την κατάστασιν του. Ἰσότης μεταξύ των ἀδελφων».⁶⁶ Η εν γένει συμπεριφορά και δραστηριότητα του Μάγερ, με την πολυσχιδή και απaráμιλλα εθνοφελή και κοινωφελή ιδιοσυγκρασία του έφεραν τον Ελβετό φιλέλληνα, στην τιμητική θέση να διορισθεί μέλος της Επιτροπής της Διεύθυνσης της Δυτικής Ελλάδας μετά το θάνατο του Ιωάννη Τρικούπη, την περίοδο μάλιστα που ξεκινούσε

⁶⁴ Διακάκης, Α. ο.π σελ. 216

⁶⁵ Ευαγγελάτος, Χ., (1954) Η Έξοδος του Μεσολογγίου, *Εφημερίδα «Αστυνομικά Χρονικά»* (τεύχος 22), σελ. 1

⁶⁶ Σώκος Α. ό.π. σελ. 10

η δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου. Έτσι με το γιαταγάνι στο χέρι, ο ενάρτεος Μάγερ, ακολούθησε τη φρουρά στην έξοδο, ως πρώτος μεταξύ των Φιλοδίκαιων και με το ηρωικό του τέλος επισφράγισε τον χαρακτήρισμό του πατριώτη.

Σαφέστατα, ο φιλελληνισμός όπως εκδηλώθηκε από τα ευρωπαϊκά κοιτάτα και την Αμερική αφορούσε όλο τον αγώνα του ελληνικού έθνους για την ανεξαρτησία. Ωστόσο, το αίσθημα αλληλεγγύης και το φιλελληνικό πνεύμα εκδηλώθηκαν πιο έντονα με την πτώση του Μεσολογγίου. Τις φοβερές εκείνες ώρες, οι Μεσολογγίτες διέπραξαν αυτοθυσία στο όνομα της ελευθερίας του τόπου τους και εξέφρασαν ανάγλυφα το αίτημα «Ελευθερία ή Θάνατος» ενάντια στην υποδούλωση και την ταπείνωση του βάρβαρου καθεστώτος. Οι φιλελεύθερες αυτές επιδιώξεις των πολιορκημένων με επιστέγασμα την αυτοθυσία τους ήταν αδύνατο να μην συγκινήσουν σπουδαίους καλλιτέχνες, οι οποίοι με τα πινέλα τους και την ποιητική τους έκφραση συνέδεσαν τα γεγονότα της καθημερινής ζωής των Μεσολογγιτών με τα πιο μεγάλα νοήματα και τις ιδέες που είχε διασαλπίσει στις συνειδήσεις των ανθρώπων, η Γαλλική Επανάσταση και ο Διαφωτισμός.

2.2 Επισκόπηση και θεολογική ερμηνεία εικαστικών έργων με θεματολογία τον αγώνα του Μεσολογγίου

Το ιδεολογικό περιεχόμενο των αγώνων του Μεσολογγίου αποτυπώθηκε μοναδικά σε πίνακες ζωγραφικής και ποιήματα, από καλλιτέχνες και λόγιους της Ευρώπης, οι οποίοι συνέδεσαν τα γεγονότα και τις ηρωικές μορφές του αγώνα, με τις αξίες και τις ιδέες των φιλελεύθερων επιδιώξεων όλων των αγωνιζόμενων. Επίσης, Έλληνες ζωγράφοι του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, μετά το τέλος της επανάστασης συμμετείχαν σε αυτό το είδος ηρωικής ζωγραφικής, απεικονίζοντας με τη σειρά τους τον αγώνα των Μεσολογγιτών. Ο Θεόδωρος Βρυζάκης (1819-1878) ως ένας από τους πιο μεγάλους Έλληνες ζωγράφους της εποχής, που ξεχώρισε ανάμεσα στους κορυφαίους της «Σχολής του Μονάχου», είναι ο ζωγράφος ο οποίος ασχολήθηκε κατεξοχήν με τη συναφή θεματολογία. Φοίτησε στην Ακαδημία Καλών Τεχνών με τον καθηγητή-ζωγράφο Peter von Hess, γνωστός εικονογράφος της Επανάστασης του 1821, από τον οποίο σαφώς επηρεάστηκε και ζωγράφησε πολλά έργα, κυρίως συνθέσεις ιστορικές με θέματα από τον αγώνα αλλά και προσωπογραφίες αγωνιστών.⁶⁷ Μέσα σε αυτό

⁶⁷ Ιωάννου, Α. (1974) *Η ελληνική ζωγραφική, 19^{ος} αιώνας, 19^{ος} αιώνας*. (επιμ. Τάσος Χατζής). Αθήνα: Μέλισσα. σελ.60-62

το πλαίσιο της εικαστικής απεικόνισης, των κατορθωμάτων και των συναισθημάτων των πολιορκημένων, καταδεικνύεται η καλλιέργεια του πνεύματος, των ιδεών και της κουλτούρας του Μεσολογγίου, με βαθιά χαραγμένες όλες τις αρχές και τις αξίες του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού. Γεγονός, στο οποίο οι Ευρωπαίοι διανοούμενοι εντόπισαν κοινή αφετηρία με τους δικούς τους αγώνες και συγκλονίστηκαν. Με τις πένες και τα πινέλα τους συνέθεσαν μοναδικά κείμενα και φιλοτέχνησαν υπέροχους και μοναδικούς πίνακες, στη θέα των οποίων δεν μένει κανείς ασυγκίνητος. Στη συνέχεια γίνεται μια προσπάθεια, να παρουσιαστούν και να αναδειχθούν έννοιες και αξίες, οι οποίες περιέβαλαν το φιλελεύθερο πνεύμα των ηρώων και το οποίο οι καλλιτέχνες συνέλαβαν και πρόβαλλαν συγκλονιστικά στα ηρωικά εικαστικά έργα τους.

«Θυσία»

Η θνήσκουσα Μεσολογγίτισσα αποτελεί παράδειγμα και ύμνο της ρομαντικής ζωγραφικής, στο πρόσωπο της οποίας είναι αποτυπωμένα τα στοιχεία της ηρωικής απόφασης, της αυτοθυσίας αλλά και της απόγνωσης. Ο πίνακας, φέρει την ονομασία «Θυσία» και είναι έργο του Γάλλου ζωγράφου Φρανσουά-Εμίλ ντε Λανσάκ (1828), μαθητή του μεγάλου Ντελακρουά. Το έργο βρίσκεται σήμερα στη Δημοτική Πινακοθήκη του Μεσολογγίου και απεικονίζει την αγωνίστρια μάνα, η οποία έχει ήδη σκοτώσει το παιδί της και ετοιμάζεται να βάλει τέλος και στη δική της ζωή, προκειμένου να μην πέσει στα χέρια του βάρβαρου εχθρού.

Η Μεσολογγίτισσα βρίσκει την πράξη της αυτοθυσίας, ως μια λυτρωτική πράξη, η οποία θα την απαλλάξει από μια ζωή ατίμωσης, ταπείνωσης και υποδούλωσης. Στο βάθος του έργου, η εικόνα της ερειπωμένης πόλης, υποδηλώνει την ιστορική επιταγή που οπλίζει το χέρι της γυναίκας, της οποίας το πάθος για ελευθερία είναι μεγαλύτερο από εκείνο της ζωής. Η γυναίκα είναι η κεντρική ηρωίδα και σαν μια σύγχρονη Ιφιγένεια, αντιπροσωπεύει ως σύμβολο την Ελλάδα, η οποία με την τόσο δυναμική της έκφραση φαίνεται να αψηφά τον πόνο και να προβάλλει αποφασιστικά την αντίστασή της, μέχρις εσχάτων. Μάλιστα, η έκθεση του στήθους της γυναίκας, όπως συνηθίζεται στους πολιτικούς πίνακες του Ντελακρούά, είναι στοιχείο που σκοπό έχει να δείξει τη σχεδόν υπερφυσική δύναμη της ηρωίδας, η οποία δεν είναι μια συνηθισμένη γυναίκα, είναι μια «θεότητα» που συμβολίζει την Επανάσταση, την Ελευθερία, τη Δημοκρατία.⁶⁸

Η αυτοθυσία κατέχει περίοπτη θέση στην Εκκλησία, καθώς ο ίδιος ο Χριστός την πρόβαλε ως την ύψιστη μορφή αγάπης. Ο ίδιος παρουσίασε τον εαυτό του ως πρότυπο, το οποίο προσφέρθηκε «υπέρ της του κόσμου αγάπης», με κίνητρο την αγάπη του προς τον Θεό και το πλησίον. Σε παραλληλισμό με την μορφή της Μεσολογγίτισσας του πίνακα, εντοπίζεται η διαφορά στο κίνητρο, το οποίο εδώ απορρέει από την αφοσίωση της ηρωίδας στην αξία της ελευθερίας. Ειδικότερα, το πνεύμα στην αυτοθυσία της γυναίκας, αποτελεί ύψιστη εκδήλωση χριστιανικής αγάπης, διότι στην ευρύτερη έννοια της αγάπης, περικλείονται όλες εκείνες οι αρχές και οι αξίες για ισότητα, ανθρωπισμό και φιλελευθερία, οι οποίες ώθησαν τη μάνα στην ηρωική αυτή πράξη. Τέλος, συμπεραίνεται, ότι και στις δυο πράξεις της αυτοθυσίας, του Χριστού και της Μεσολογγίτισσας, το νόημα της ζωής συνδέεται άρρηκτα με το νόημα του θανάτου και εδώ και στις δυο περιπτώσεις ο θάνατος που επέρχεται μετά την αυτοθυσία τους, καταξιώνεται και καταξιώνει έτσι και ολόκληρη η ζωή.⁶⁹

⁶⁸ Αγγουράς, Π.(2016). *Η Έξοδος του Μεσολογγίου: Σημειωτική ανάλυση πινάκων & κειμένων* (Διπλωματική Εργασία). Παιδαγωγική Σχολή, Τμήμα Νηπιαγωγών, Φλώρινα: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. σελ. 73

⁶⁹ Μαντζαρίδης, Γ. (2003). Χριστιανική Ηθική II., Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, σελ.639

«Η τελευταία Μετάληψη των Μεσολογγιτών»

Ο πίνακας δημιουργήθηκε από τον Λουί Ζοζέφ Τουσαίν Ροσιγιόν (Louis Jozeph Toussaint Rossignon) στο Παρίσι το 1827 και σήμερα βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή στη Νέα Υόρκη. Το μεγαλειώδες έργο αποτυπώνει τα συναισθήματα των πολιορκημένων, με τη δεσπύουσα μορφή του Επισκόπου Ρωγών Ιωσήφ να πρωταγωνιστεί ανάμεσα σε μαχόμενους και άμαχους, οι οποίοι με έντονη εκφραστικότητα και αποφασιστικότητα αλαλάζουν και αποζητούν το ιδανικό της Ελευθερίας. Είναι η σκηνή που ενέπνευσε τον μεγάλο ποιητή και συγγραφέα Βίκτωρ Ουγκώ να κάνει την περιγραφή: « Ω Μετάληψη! Ακίνητοι ετοιμοθάνατοι [...] που προσφέρεται στα αδύναμα χείλη τους, στρατιώτες ηττημένοι μα ακόμα ικανοί, γυναίκες, γέροντες, παρθένες αποκαρδιωμένες, ακρωτηριασμένες μανάδες, που πάνω στο στερεμένο στήθος τους παιδιά που θηλάζουν αίμα».⁷⁰

Ο εν λόγω πίνακας συνδέεται άμεσα με τον επόμενο, που φέρει τον τίτλο «Το τέλος του Μεσολογγίου» και ανήκει στο Γάλλο ζωγράφο Αλεξί-Νικολά Περινιόν. Καθώς στη θεματική και των δυο κυριαρχεί το θρησκευτικό στοιχείο με την παρουσία του Επισκόπου Ιωσήφ, ως αληθινού Εθνάρχη, να στέκεται και να ενθαρρύνει τους αγωνιστές, οι οποίοι

⁷⁰ Βούλγαρης, Ν. ο.π. σελ. 114

βρίσκονται σε στάση προσευχής και ικεσίας για να λάβουν το θείο δώρο του καθολικού μυστηρίου της θείας ευχαριστίας. Ακόμη και στην ιερή αυτή στιγμή λίγο πριν συντελεστεί η θυσία, οι αγωνιστές γονατιστοί, επιθυμούν μέσω της θείας μετάληψης, να λάβουν τη δύναμη και τον εξαγνισμό για να αγωνιστούν μέχρι το ηρωικό τέλος. Τη σκηνή αυτή της απόγνωσης, ο επίσκοπος με την παρουσία άλλων δυο ιερέων, τη μετατρέπουν σε μια ιερή τελετή, όπου προετοιμάζουν τους ετοιμοθάνατους αγωνιστές να περάσουν ως νεομάρτυρες στην αιώνια ζωή.

Η θρησκευτικότητα, όπως περιγράφεται και στους δυο πίνακες, καταδεικνύει το θρησκευτικό συναίσθημα του μαχόμενου και άμαχου πληθυσμού, κατά τη διάρκεια όλης της Επανάστασης, καθώς επίσης επιβεβαιώνει ότι το σύστημα της θρησκευτικής λατρείας συγκροτούσε και ενδυνάμωνε πάντοτε το ηθικό των αγωνιζόμενων. Πιο συγκεκριμένα εδώ, η τέλεση του μυστηρίου της θείας ευχαριστίας, λειτουργεί ως πρόληψη των εσχάτων και το περιεχόμενό της φανερώνει τη σύνδεση του παρόντος με τον μέλλοντα χρόνο. Σύμφωνα με την περιγραφή του Τρικούπη, στην προετοιμασία τους πριν τις αναμετρήσεις με τον εχθρό, οι αγωνιστές δεν παρέλειπαν να συμμετέχουν στο ύψιστο μυστήριο και σημαντικότερο γεγονός της εκκλησιαστικής ζωής, τη Θεία Μετάληψη: «Ὁρκίσθησαν ν' ἀποθάνωσι πολεμούντες, και πλήρεις πατριωτισμοῦ και χριστιανικῆς εὐλάβειας ἔφαγαν ἅγιον ἄρτο, ὡς προετοιμασίαν εἰς θάνατον, εἰπόντες, "αὐτή εἶναι ἡ ὑστερινή τροφή μας"». ⁷¹ Ως καθαυτό μυστήριο της συνάξεως, το οποίο αποτελεί την ουσία και το αποκορύφωμα της εκκλησιαστικής λατρείας, αποτυπώνεται στη σκηνή και θεολογικά δημιουργεί μια διαλεκτική και διαλογική σχέση μεταξύ των εξεγερμένων με τα έσχατα. Γίνεται αντιληπτό ότι η πεμπτουσία του ιερού μυστηρίου «διαπερνά» στις τραγικές φιγούρες των αγωνιστών, ακόμη και στις τραγικές αυτές στιγμές του απελευθερωτικού αγώνα.

Με τη συμμετοχή στην πληρέστερη και τελική δωρεά, που προσφέρεται με το μυστήριο της θείας ευχαριστίας, οι άνθρωποι ενώνονται μεταξύ τους και γίνονται μέλη του σώματος του Χριστού. Ταυτόχρονα, συνθέτουν την αυτονομία τους με την υποταγή στον Έναν Θεό και γίνονται μέτοχοι στη χαρισματική κοινωνία των ιδιωμάτων του Αγίου Πνεύματος, ομολογώντας τη χάρη του και προχωρούν στην κοινωνική τους ζωή με την προοπτική στην αιώνια και αληθινή ζωή. Σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοση, η χαρισματική αυτή κοινωνία είναι μια κοινωνία ελεύθερη, η οποία μπόλιασε την πράξη της θυσίας για την εσωτερική

⁷¹ Βαρβαρήγος, Π. ο.π. σελ. 56-57

ελευθερία με την ελευθερία του Γένους. Επομένως, οι αγωνιστές μπολιασμένοι με το θρησκευτικό αυτό συναίσθημα επιζητούν διακαώς την εσωτερική ελευθερία τους, με τη λήψη των θείων δώρων από τη θεία μετάληψη και προετοιμάζονται για την εξωτερική, στο πλαίσιο της εθνικής και κοινωνικής τους ελευθερίας.⁷² Η προοπτική αυτή συγκίνησε τους σπουδαίους Ευρωπαίους καλλιτέχνες και επηρεασμένοι και οι ίδιοι από τις φιλελεύθερες αξίες προηγούμενων αγώνων και επαναστάσεων αποτυπώνουν την ιερή τελετή του κορυφαίου μυστηρίου της Εκκλησίας, τη θεία ευχαριστία, στα σπουδαία έργα τους.

«Το τέλος του Μεσολογγίου»

⁷² Βαρβαρήγος, Π.(2011). *Θρησκεία και Θρησκευτική Ζωή κατά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας*. (Διπλωματική Εργασία).Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. σελ.32

«Η Έξοδος του Μεσολογγίου»

Ο πίνακας με τον τίτλο «Η Έξοδος του Μεσολογγίου», απεικονίζει το γεγονός μετά την υλοποίηση της απόφασης της Εξόδου και φιλοτεγήθηκε από τον Έλληνα ζωγράφο, Θεόδωρο Βρυζάκη το 1853. Εκτίθεται στην Εθνική Πινακοθήκη- Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου και αντίγραφό του, το οποίο φιλοτέχνησε ο Μεσολογγίτης ζωγράφος Άγγελος Κασόλας, λιτανεύεται πανεθνικώς και εξοδίως στις γιορτές της Εξόδου, κάθε χρόνο. Με το συγκεκριμένο έργο ο μεγάλος καλλιτέχνης έλαβε μέρος στην παγκόσμια έκθεση της Βιέννης, το 1853 και βραβεύτηκε με χρυσό μετάλλιο.⁷³

Στον εν λόγω πίνακα διακρίνεται η σύγχυση που έγινε στο πέρασμα της Λουνέτας (σημείο εξόδου) από τους εξοδίτες και αποτυπώνεται ολόκληρο το ιδεολογικό περιεχόμενο του αγώνα, δημιουργώντας την ένωση της επίγειας πραγματικότητας με την υπερβατικότητα.⁷⁴ Ο σπουδαίος ζωγράφος παρουσιάζει τον Παντοκράτορα, στον ουράνιο θρόνο Του, κάτω από τον τεράστιο θόλο του ουρανού και με τα χέρια Του υψωμένα αφενός ευλογεί τον αγώνα και αφετέρου ετοιμάζεται να υποδεχθεί τους ήρωες, για να τους μεταφέρει στην αιωνιότητα. Η

⁷³ Ιωάννου, Α. ο.π. σελ.62

⁷⁴ Βούλγαρης, Ν. ο.π. σελ. 20

σύνδεση του γήινου με τον ουράνιο κόσμο αποτυπώνεται μοναδικά από τον Βρυζάκη και φαίνεται πως και ο ίδιος εξυμνεί τη θυσία των Μεσολογγιτών, μέσα σε ένα θρησκευτικό αλλά και ιστορικό πλαίσιο, όπου απεικονίζεται η αντίσταση της πόλης απέναντι στον αλλόθρησκο εχθρό. Είναι η στιγμή, όπου μετά την προσευχή, τη δέηση και τη θυσία, οι αγωνιστές ως ηρωικά πρόσωπα υποδέχονται την ελευθερία.

Στον εν λόγω πίνακα, ο μεγάλος ζωγράφος φιλοτεχνεί αριστουργηματικά το συμβολικό στοιχείο με την ξύλινη γέφυρα, η οποία αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ γήινου και υπερβατικού κόσμου. Γίνεται σαφές ότι η επιλογή της γέφυρας, από τον Βρυζάκη, δημιουργεί βιωματικά την εσχατολογική εμπειρία και προοπτική των αγωνιστών, οι οποίοι έχουν μπροστά τους τον βέβαιο θάνατο και είναι έτοιμοι να «περάσουν» από τον κόσμο των θνητών στον κόσμο των αθανάτων. Μέσα από τον συμβολισμό της τοποθετημένης γέφυρας μεταξύ των δύο κόσμων, επίγειου και ουράνιου, φανερώνεται ότι η προσδοκία της βασιλείας του Θεού είναι εμπεδωμένη στις συνειδήσεις των ηρωικών αυτών μορφών. Με ετούτο το φιλοτεχνημένο εύρημα που γεφυρώνει τους δυο κόσμους, ο σπουδαίος ζωγράφος αποτυπώνει τη βαθιά και ριζωμένη, στις αρχές της χριστιανικής διδασκαλίας, γνώση των ανθρώπων αναφορικά με την εσχατολογική προοπτική και την ένωσή τους, με το Θεό. Πρόκειται για το τελικό και πιο κομβικό σημείο της πορείας της ανθρώπινης ύπαρξης, στο οποίο φανερώνεται και όλος ο σκοπός της δημιουργίας της. Πράγματι, είναι άξιο άπειρου θαυμασμού και παραδειγματισμού το γεγονός, ότι οι αγωνιστές ετούτη τη τραγική ώρα πραγματοποιούν τη μετάβαση από την ιστορία στα έσχατα και προσάγονται στη θεία και αιώνια ζωή, δείχνοντας πνευματική και θρησκευτική ωριμότητα βασισμένη στις αρχές και αξίες της χριστιανικής διδασκαλίας.

Υπό το φως της εσχατολογικής προοπτικής και της βίωσης της προσδοκίας της βασιλείας του Θεού, στη συγκεκριμένη σκηνή του πίνακα περιγράφεται απόλυτα η θεολογική θεώρηση του Αποστόλου Παύλου, ο οποίος έγραφε στις επιστολές του, «ότι η προσδοκία της βασιλείας του Θεού δεν δικαιολογεί παθητική στάση και αναμονή του τέλους αλλά απαιτεί εγρήγορση και νήψη».⁷⁵ Εδώ βέβαια πρόκειται για μια εμπόλεμη κατάσταση που εκτυλίσσεται και όχι απλώς για την εγρήγορση και νήψη που ο πιστός θα πρέπει να τηρεί στην καθημερινή χριστιανική του ζωή. Ωστόσο, η καθόλου παθητική στάση των αγωνιστών, εντείνει ακόμη περισσότερο το νόημα του λόγου του Παύλου, καθώς επίσης έχει και εσχατολογικό προσανατολισμό προς την αλήθεια της βασιλείας του Θεού.

⁷⁵ Μαντζαρίδης, Γ. ο.π σελ.114

«Υποδοχή του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι»

Πρόκειται για ένα δεύτερο εικαστικό μεγαλόρρημα του Θεόδωρου Βρυζάκη, το οποίο φιλοτεγήθηκε από τον σπουδαίο δημιουργό το 1861 και σήμερα εκτίθεται στην Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου. Η σύνθεση του πίνακα χαρακτηρίζεται από τεχνοτροπία ακαδημαϊκής και ρομαντικής διάθεσης, όπου η υποδοχή του Λόρδου Βύρωνα παρουσιάζεται εντός μιας εορταστικής και πανηγυρικής ατμόσφαιρας, στην οποία συμμετέχει σύσσωμη η πόλη. Με την παρουσία του Δεσπότη και του ιερατείου φανερώνεται ο θρησκευτικός προσανατολισμός της πόλης και με την παρουσία επίσης, της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας υποδηλώνεται ο σκεπτικισμός της στρατηγικής διερεύνησης.⁷⁶ Η υποδοχή του ρομαντικού ποιητή και μεγάλου φιλέλληνα, γίνεται με μεγάλο σεβασμό, πειθαρχία και στάση αγωνίας όπως διακρίνεται στα πρόσωπα των γυναικόπαιδων, σαν να τον περιμένουν από καιρό να συμπαρασταθεί στον μεγάλο αγώνα που έδιναν. Ο «Λευκός Κύκνος του Βορρά», Λόρδος Βύρωνα, αποβιβάζεται στο μικρό λιμάνι της πόλης, τον Ιανουάριο του

⁷⁶ Αγγουράς Π. ο.π. σελ. 50

1824, φέρνοντας την ελπίδα για συμπαράσταση και σωτηρία, στους παριστάμενους που τον αντικρύζουν σαν τον Μεσσία τους.

Στην εθνική μνήμη των ηρώων, ο Λόρδος Βύρωνα διατηρεί οπωσδήποτε την πρωτοκαθεδρία. Ήδη στην Τουρκόμαχο Ελλάδα, ο Αλέξανδρος Σούτσος μνημόνευε τον Βύρωνα όχι ως ποιητή αλλά ανάμεσα σε αυτούς, οι οποίοι θυσιάστηκαν για το «αόρατο πρόσωπον» της μεγάλης Ελλάδας.⁷⁷ Επομένως, η παρουσία του στην ιερή πόλη φάνταζε λυτρωτική για τους δεινοπαθούντες κάτοικους, καθώς ο φιλέλληνας ποιητής στον παρελθόν συνεχώς τους εμπύχωνε και μάλιστα είχε διαμηνύσει, να αποβάλουν τις ακραίες ριζοσπαστικές θέσεις και να μην πάψουν να διακηρύττουν, ότι ο αγώνας τους είναι μεταξύ βαρβαρότητας και πολιτισμού, μεταξύ Χριστιανισμού και Ισλαμισμού, στο όνομα φυσικά του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.⁷⁸ Ήταν σαφές, ότι η πρόσληψη της εξέγερσης των πολιορκημένων Μεσολογγιτών, στη συνείδηση του φωτισμένου ποιητή είχε και θρησκευτική σημασία, η οποία βασιζόταν στην αντιπαράθεση πολιτισμού και βαρβαρότητας. Τούτο συνάγεται και από την ενεργή συμμετοχή του Βύρωνα, ο οποίος θέλησε να βρεθεί ο ίδιος ανάμεσα στους πολιορκημένους, με σκοπό να υπαγορεύσει και να προασπίσει, δια της παρουσίας του πια, όλες εκείνες τις πολιτισμικές αξίες της εποχής. Πρόκειται για τις αξίες της αλληλεγγύης, του σεβασμού προς τον άνθρωπο, της ελευθερίας, της αγάπης, οι οποίες υπαγορευθήκαν και εξυμνήθηκαν, από τη χριστιανική θρησκεία. Ειδικότερα, η έννοια και η αξία της αλληλεγγύης φανερώθηκε έκδηλα μέσα από τη φιλελληνική κίνηση όλων των Ευρωπαίων και κυρίως από την παρουσία τους στο μαχόμενο Μεσολόγγι, όπως αυτή του Λόρδου Βύρωνα.

Τα φιλελληνικά αισθήματα όλων των ευρωπαίων φορέων διαπνέονταν από ένα αίσθημα έντονης θρησκευτικότητας και χριστιανικού ανθρωπισμού. Μέσα από τη φιλελληνική προπαγάνδα, υπογραμμίζεται ότι ο ελληνικός αγώνας ήταν δίκαιος και νόμιμος, καθώς οι επιδιώξεις του ήταν φιλελεύθερες, έχοντας μπολιαστεί από τις φιλελεύθερες, επίσης, επιδιώξεις προηγούμενων επαναστάσεων, όπως της Γαλλικής και της Αμερικάνικης. Μέσα στο πλαίσιο της συνένωσης των ίδιων αξιών και επιδιώξεων των Ελλήνων με τους Ευρωπαίους, ήταν εμφανές ότι ουδεμία έννοια παρόμοιων επιδιώξεων υπήρχε από τον αλλόθρησκο και βάρβαρο οθωμανικό λαό. Η μεγάλη αντίθεση του θρησκευτικού συστήματος μεταξύ ελληνικού και οθωμανικού λαού, είχε αντίκτυπο στη Δυτική Ευρώπη, η οποία

⁷⁷ Μήτσου, Μ. ό. π. σελ. 195

⁷⁸ Βαρβαρήγος, Π. ο.π. σελ.48

ταυτιζόταν με το χριστιανο-κεντρικό σύστημα της Ελλάδας, από το οποίο γεννιούνταν τα φιλόανθρωπα αισθήματα της χριστιανικής αλληλεγγύης και της αγάπης. Τούτο το συμπέρασμα επισφραγίζεται με τη διαποτισμένη, από όλα αυτά τα συναισθήματα, παρουσία του Βύρωνα στο Μεσολόγγι και εξηγεί κατά τρόπον τινά το σεβασμό και τη στάση αγωνιώδους προσμονής των παρευρισκόμενων στην υποδοχή του, όπως αριστουργηματικά αποτυπώνεται στο έργο του Βρυζάκη.

«Η Ελλάδα μέσα από τα ερείπια του Μεσολογγίου»

Ο Ευγένιος Ντελακρουά (Ferdinand Victor Eugene Delacroix) στον πίνακα του 1826 με τίτλο «Η Ελλάδα μέσα από τα ερείπια του Μεσολογγίου», φιλοτεχνεί τη γυναίκα σύμβολο της Ελευθερίας, απέναντι στην Οθωμανική βαρβαρότητα. Με το εικαστικό αυτό έργο, το οποίο

σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο Καλών Τεχνών του Μπορντώ, ο μεγάλος Γάλλος ζωγράφος ξεπερνά τα όρια της ιστορικής εικονογραφίας και δείχνει να υπηρετεί τους υψηλούς συμβολισμούς που αποδίδονται στη φιλελληνική εικονογραφία. Είναι παράδοξο, ότι παρόλο που ο Ντελακρουά δεν είχε έρθει ποτέ στην Ελλάδα, ωστόσο στον πίνακά του αποτυπώνει τόσο ρεαλιστικά τη δραματική ένταση και τη συναισθηματική γνησιότητα των γεγονότων, σαν να υπήρξε ο ίδιος αυτόπτης μάρτυρας. Ο φιλελληνισμός γι' αυτόν είχε λειτουργήσει σαν κίνητρο καλλιτεχνικό, που για τον αυθεντικό καλλιτέχνη σημαίνει και ηθικό και ο μεγάλος ζωγράφος παρόλη τη νεαρή του ηλικία, καθώς ήταν μόλις 23 χρονών, όταν οι Έλληνες ξεκίνησαν τον αγώνα το 1821, άρχισε να ασχολείται και να συγκινείται βαθιά με την ελληνική υπόθεση. Ο Ντελακρουά υλοποίησε, θα λέγαμε, την ανησυχία όλων των Ευρωπαίων για όσα συνέβαιναν στην Ελλάδα και αφύπνισε συνειδήσεις ενεργοποιώντας ανθρώπους με την προσφορά του αυτή να στέκεται ανυπολόγιστη για τον ελληνικό αγώνα. Χρησιμοποιώντας για μοντέλα Γάλλους τους έντυνε με ελληνικές φορεσιές, που είχε φροντίσει να έχει από φίλους του από την Ελλάδα και όταν οι ειδήσεις από τον απελευθερωτικό αγώνα έφταναν στην Ευρώπη, καθόριζαν την ατμόσφαιρα των έργων του αυτών, στα οποία ακόμη και αν έλειπε η προσωπική μαρτυρία, έχουν όμως μίαν άλλη συνταρακτική γνησιότητα, τη γνησιότητα της συγκίνησης.⁷⁹

Στο συγκεκριμένο πίνακα διαφαίνεται η συγκίνηση του καλλιτέχνη και της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης για την Έξοδο του Μεσολογγίου. Ο Ντελακρουά, δημιούργησε το εικαστικό έργο με έντονα τα στοιχεία της λιτότητας και του λυρισμού και με κεντρικό πρόσωπο την ηρωίδα γυναίκα απεικονίζει συμβολικά την Ελλάδα, να ορθώνει το ανάστημα της υπερασπιζόμενη σθεναρά την Ελευθερία μέσα στην ερειπωμένη πόλη του Μεσολογγίου. Διακρίνεται, επίσης εδώ το κοινό στοιχείο με το εκτεθειμένο στήθος που ξανασυναντήσαμε στον πίνακα με τίτλο «Η θυσία» του μαθητή του Ντελακρουά, de Lansac, υπενθυμίζοντας ότι η έκθεση του στήθους χαρακτηρίζει τους ζωγράφους του Ρομαντισμού. Με σκοπό να δείξει τη σχεδόν υπερφυσική δύναμη των ηρωικών μορφών, οι οποίες ξεπερνούν τα ανθρώπινα ιδεώδη και εδραιώνουν έναν ιδεολογικό κόσμο με ήθος και αξίες σαν να προέρχονται από το υπεραίσθητό γίνεσθαι. Έτσι, η γυναικεία αυτή μορφή σαν Ελλάδα παραπέμπει σε θείο σύμβολο που γίνεται φορέας όλων εκείνων των ιδεών και αξιών, οι οποίες θα ορθώσουν τη χώρα σε νέα θεμέλια δημοκρατίας και ελευθερίας. Πρόκειται για την Ελλάδα του Ντελακρουά,

⁷⁹ Χατζηδάκη, Ρ. (1972) *Ο Φιλελληνισμός και ο Ευγένιος Ντελακρουά. Τα αριστουργήματα της τέχνης. Οι μεγάλοι ζωγράφοι*. Αθήνα: Μέλισσα. σελ. 33

όπως εκείνος τη φιλοτέχνησε με το πινέλο του, βασισμένη πάνω στις αξίες της θυσίας, της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και του ανθρωπισμού.

Στον πίνακα, ευκρινώς, διακρίνονται στοιχεία του ολοκαυτώματος της πόλης, όπως το καταπλακωμένο χέρι ενός νεκρού που μάταια προσπάθησε να αντισταθεί στον εχθρό και καταχωνιάστηκε κάτω από τα χαλάσματα της ερειπωμένης πόλης. Τούτο το στοιχείο, του καταπλακωμένου και νεκρού πλέον ανθρώπου, του οποίου ο θάνατος υπήρξε μαρτυρικός, σε συνδυασμό με την αγέρωχη και επιβλητική παρουσία της γυναίκας, σύμβολο ελευθερίας και ελπίδας, στο πλαίσιο μιας θεολογικής θεώρησης, αφήνουν να διαφανούν στοιχεία του θείου γεγονότος, της Αναστάσεως του Χριστού. Αδιαμφισβήτητα, το κορυφαίο γεγονός της Χριστιανοσύνης, η ανάσταση του Χριστού, η οποία ακολούθησε τον σταυρικό θάνατό Του, έφερε την αναγέννηση της ανθρωπότητας. Ανέδειξε, επίσης, την πεμπτούσια της δικαιοσύνης, τη συντριβή του κακού και του θανάτου και με το θρίαμβό της επικράτησε το χαρμόσυνο μήνυμα για την τελική νίκη του καλού. Το κακό, όπως εικονίζεται και στον πίνακα, με την μορφή ενός μαύρου κατακτητή, που σαν το Χάρο με το δρεπάνι του αδημονεί να μεταφέρει τους θανόντες στον Άδη συντρίβεται και νικιέται με την παρουσία της στιβαρής και αρχοντικής γυναίκας. Εικονίζει το πρόσωπο εκείνο, από το οποίο θα αναγεννηθεί η ελπίδα και θα υπενθυμίσει την αθανασία του πνεύματος και της ύλης, όπως διδάχθηκε και υλοποιήθηκε με την πορεία ζωής και θανάτου του Θεανθρώπου.

Επιπλέον, τα στοιχεία του πανευρωπαϊκού ετούτου έργου, συγκεκριμένα η κίνηση της Ελευθερίας, η πεσμένη πλάκα, το ιλαρό φως, φέρονται συμβολικά, να διανοίγουν μια νέα προοπτική στην ανθρωπότητα με τον ίδιο σκοπό που διανοίχθηκε η προοπτική, με την ανάσταση του Χριστού. Γίνεται λόγος, για την προοπτική, η οποία υπερβαίνει την ιστορία και οδηγεί στην αληθινή ζωή και ελευθερία. Η ανάσταση του Χριστού, ως γεγονός που φανερώθηκε στην ιστορία εδραίωσε τη νέα οντολογία, με το ήθος της αγάπης και της ελευθερίας, στην οποία ο πιστός μπορεί να μετέχει από την παρούσα ζωή ως μέλος του σώματος Του και πολίτης τη καινής κτίσης.⁸⁰ Συμπερασματικά, το γεγονός της Αναστάσεως, είτε θεμελιωμένο οντολογικά, είτε ως σύμβολο προβάλλει τις αξίες της αγάπης και της ελευθερίας, όχι μέσα από μια γενική και αόριστη θεώρηση αλλά μέσα από τη σπουδαιότητά της, η οποία έγκειται στη βιωματική εμπειρία της και υπερβαίνει την ατομικότητα νικώντας το φόβο του θανάτου. Την πρόγευση ετούτης της εμπειρίας και τη νέα προοπτική για την

⁸⁰ Μαντζαρίδης, Γ. ο.π. σελ.674

ανθρωπότητα, ο σπουδαίος Ντελακρουά προβάλλει συμβολικά, μέσα από τα μοναδικά φιλοτεχνημένα στοιχεία του έργου του συνδυάζοντας μια μεγάλη στιγμή του απελευθερωτικού αγώνα του Μεσολογγίου με το κορυφαίο γεγονός της Χριστιανοσύνης την Ανάσταση του Χριστού.

2.3 Η πρόσληψη του ολοκαυτώματος του Μεσολογγίου σε ποιητικά έργα

Εκτός από τις απεικονίσεις των τραγικών γεγονότων του Μεσολογγίου στη ζωγραφική των σπουδαίων Ελλήνων και Ευρωπαίων καλλιτεχνών, το χρονικό της Εξόδου της ιερή πόλης αποτυπώνεται και στην πλούσια ποιητική έκφραση ποιητών και πεζογράφων. Μπορεί, ο πιο λαμπρός και γνωστός φιλέλληνας ποιητής να ήταν ο Λόρδος Βύρωνας, ο οποίος με το λογοτεχνικό μέγεθός του και τη φωτισμένη προσωπικότητά του στάθηκε στο πλευρό των πολιορκημένων Μεσολογγιτών, υπήρξαν όμως και άλλοι σπουδαίοι ποιητές, που συγκινήθηκαν και αφυπνίστηκαν με την είδηση της πτώσης του Μεσολογγίου. Ξεχωρίζει η ποιητική συλλογή «Ανατολίτικα» του Βίκτωρος Ουγκώ (1826), ο οποίος εμπνεύστηκε από τα δημοτικά τραγούδια και προχώρησε στη σύνθεση της συλλογής ακολουθώντας τις πρώτες ποιητικές εμπνεύσεις των πρώτων λαών που είναι λυρικές.

Συγκεκριμένα, για το Μεσολόγγι, ο μεγάλος εκπρόσωπος του γαλλικού ρομαντισμού, γράφει το ποίημα με τίτλο «Τα κεφάλια του Σαραγιού» (Les tetes du Serail), το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε τον Ιούνιο του 1826 στον γαλλικό τύπο, την εποχή της ηρωικής εξόδου. Στο ποίημα, ο ποιητής παρουσιάζει τρία από τα 6.000 κεφάλια, που είχαν σταλεί στο Σεράγι, να συνομιλούν και τα οποία ανήκαν στον Κανάρη, στον Μπότσαρη και στον επίσκοπο Ρωγών Ιωσήφ να αφηγούνται τις τελευταίες συγκλονιστικές στιγμές του Μεσολογγίου. Επίσης, στον μεγάλο ποιητή Ουγκώ, ανήκει το γνωστό σε όλους «Ελληνόπουλο» (L 'Enfant), το οποίο πάντα συγκινεί κάποιον που θα το διαβάσει με την απάντηση του παιδιού στο ερώτημα του τι επιθυμεί: «Φίλε, είπε το ελληνόπουλο, είπε το παιδί με τα γαλάζια μάτια,/ Θέλω μπαρούτι και βόλια».⁸¹ Ο ποιητής εδώ με τους στίχους του περιγράφει ως γεγονός, ότι το πολεμικό κλίμα είχε επηρεάσει και τη ζωή των παιδιών, πως άλλωστε θα μπορούσε να μη συμβεί κάτι τέτοιο, με αποτέλεσμα να συμμετέχουν και αυτά στον αγώνα προκαλώντας ένα πρόσθετο έναυσμα φιλελληνικού ενδιαφέροντος.

⁸¹ Δρούλια, Λ. ό. π. σελ.49

Αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη συμβολή του Γερμανού ποιητή, Βίλχελμ Μύλλερ στη διάδοση του ελληνικού πνεύματος και του πολιτισμού, αν και πολλά από τα ποιήματά του παραμένουν αμετάφραστα, ο ελληνολάτρης ποιητής, ο οποίος σε αντίθεση με τον Βύρωνα δεν είχε έρθει ποτέ στην επαναστατημένη Ελλάδα, έγραφε όμως σαν αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων από την ενημέρωση που φρόντιζε να έχει μέσω του τύπου. Το 1826 έγραψε τέσσερα ποιήματα εμπνευσμένα από το ολοκαύτωμα του Μεσολογγίου: «Το Φρούριο του Ουρανού», «Η Ανάληψη του Μεσολογγίου», «Έπεσε το Μεσολόγγι» και «Το Νέο Μεσολόγγι». Ο ίδιος ποιητής, ωστόσο παρέμεινε γνωστός με το περίφημο δίστιχο, το οποίο αρχίζει και τελειώνει το «Η Ελλάς και ο Κόσμος»:

*«Χωρίς την ελευθερία, τι θα ήσουν Ελλάς;
Χωρίς εσέ, Ελλάς, τι θα ήταν ο κόσμος;»*

Τον ποιητικό κύκλο του για το Μεσολόγγι, όπως και τα υπόλοιπα ποιήματά του εμπνευσμένα από τον ελληνικό αγώνα ο Μύλλερ σκοπίμως δεν τα ονομάζει ποιήματα, αλλά τραγούδια και ποιήματα ή άσματα προσδίδοντάς τους χαρακτήρα ύμνου.⁸²

Παρακάτω, θα αποτυπωθεί ένα ποίημα του ποιητή και πεζογράφου Σωτήρη Σκίπη (Αθήνα 1881-Ρονιάκ, Γαλλία, 1952) με τίτλο «Μεσολόγγι», πάνω στο οποίο θα επιχειρηθεί να αναπτυχθεί το καίριον της εκκλησιαστικής συμμετοχής των αγωνιστών με αφορμή την αναφορά στην εκκλησία στον πρώτο στίχο του ποιήματος.

Μεσολόγγι

*Στην άφωτή τους εκκλησιά, γονατιστοί δεήθηκαν οι Πολιορκημένοι, κι είχαν,
σα βγήκαν, στην άχνη, την ύστατην απόφαση, την όψη τους γραμμένη. Του
κάκου ο Απρίλης ο χλωρός, με τα πουλιά και τ' άνθια του ζητάει να τους
λυγίσει. Μέσα στο νου τους τώρα πια γενήκαν ένα, σμίζανε ο θάνατος κι η
ζήση. Άρρωστοι, γέροι και παιδιά με δάκρυα τους ξεβγάζουνε και τους
κατευοδώνουν κι αυτοί με πίστη στην καρδιά τους άλλους παν αρμαρτωλούς
στο κάστρο κι ανταμώνουν. Κι ήρθεν η ώρα! «Εμπρός παιδιά!» Σκούζει ο
Μακρής, ο Μπότσαρης κι άλλοι καπεταναίοι. Κι όλοι, κρατώντας τις γυμνές
τις πάλες τους, ακολουθούν Μαρτυρικοί κι ωραίοι. Σαν πεινασμένοι
γυπαητοί που ψόφιο αγρίμι, από βουνού ράχη ψηλή, αντικρίζουν, έτσι στ'*

⁸² Ίδρυμα Τάκης Σινόπουλος (2021). *Ανθολογία: Χαίρε, ώ χαίρε, Ελευθερία! Ο αγώνας του 1821 στην Ελληνική και Ξένη Ποίηση*, Αθήνα: Τράπεζα Πειραιώς & Ίδρυμα Τάκης Σινόπουλος, σελ. 837

*ασκέρια τα πυκνά του Κιουταχή και το Ιμπραήμ ορμούν και τα διασκίζουν.
Κι «όσοι σωθούμε!» κρίζουνε. Και πά στ' αράπικα κορμιά τα γιαταγάνια
μπήγουν και τα τείχια τ' ανθρώπιν γκεμίζοντας, της Λευτεριάς πλατύ το
δρόμο ανοίγουν. Ο Τουρκαράπης άλαλος στέκει θωρώντας το πουλί που
τούφυγε απ' το χέρι και μες στην πόλη ρίχνεται, την έρμη! Βάζοντας φωτιά
ολούθε και μαχαίρι. Όμως του κάκου αναζητάει, μεσ' από τα χαλάσματα και
μεσ' από τη μαύρη καταστροφή, των τόσων θυσιών το έπαθλο το Μεσολόγγι
ναύρει! Το Μεσολόγγι στις γενναίες καρδιές τους, δεν κατάλαβε, πώς
τόκλεισαν Ακρίτες και πώς αθάνατο, άπαρτο ζει πια στην Φήμη τα βουνά με
τους Μεσολογγίτες.⁸³*

Στο ποιητικό αυτό έργο από τον πρώτο κιόλας στίχο αποτυπώνεται το εκκλησιαστικό ήθος των πολιορκημένων, οι οποίοι τηρούσαν τις θρησκευτικές τους συνήθειες ακόμη και στις ερειπωμένες ή «άφωτες» εκκλησίες. Αποτελεί γεγονός, το οποίο διαπιστώσαμε και παραπάνω με την εικαστική απεικόνιση του μυστηρίου της θείας ευχαριστίας, ότι την περίοδο της πολιορκίας η Εκκλησία με επικεφαλής τον επίσκοπο Ρωγών διατηρούσε την οργανωτική της προσπάθεια και τελούσε με τη Θεία Λειτουργία στις εκκλησίες του στρατοπέδου. Εκεί, όπου οι επαναστάτες προσέρχονταν για να κοινωνήσουν και να προσευχηθούν ή ακόμη και να εξομολογηθούν καθημερινά αλλά κυρίως πριν από τις αποφασιστικές αναμετρήσεις με τον εχθρό. Οι προσευχές και οι δεήσεις των πολιορκημένων, προσφέρονταν παντού και σε κάθε χρονική στιγμή του αγώνα τους μα όταν αυτές πραγματοποιούνταν μέσα στις εκκλησίες η σύνδεσή τους με το Θεό έπαιρνε μια πιο μυσταγωγική διάσταση, η οποία εξελίσσονταν σε βιωματική και εμπειρική σχέση τους με το Θεό.

Η Εκκλησία, όπως και τότε έτσι και σήμερα, συνιστά το γεγονός εκείνο το οποίο προσφέρει σε κάθε άνθρωπο τη δυνατότητα να γίνει κατά χάρη υιός του Θεού και να ζει με αγάπη και ελευθερία. Αποτελεί ή ίδια, το Σώμα του Χριστού, η οποία προσκαλεί στην αγάπη του Θεού και εξυψώνει την αξία της ελευθερίας, αφού μέσα σε αυτή συγκροτείται η κοινότητα των προσώπων, στην οποία κάθε πιστός μπορεί να προσέλθει αυτοβούλως. Διαπιστώσαμε, ότι την αγάπη για ελευθερία οι χριστιανοί επαναστάτες τη μοιράζονταν με τη θεία ευχαριστία μέσα ή και έξω από την εκκλησία, γεγονός που τους καθιστούσε μάρτυρες της θεϊκής ευσπλαχνίας και αναδείκνυε το ήθος της αυτοπροσφοράς και της αυτοθυσίας τους για έναν κόσμο ανακαινισμένο και ελεύθερο.

⁸³ Ίδρυμα Τάκης Σινόπουλος, ο.π. σελ.435

Ένα άλλο επίσης ποίημα που ξεχωρίζει και αναφέρεται στα γεγονότα του Μεσολογγίου είναι του ένθερμου φιλέλληνα Λουδοβίκου Α΄ Βασιλιά της Βαυαρίας (Στρασβούργο, Γαλλία 1786- Νίκαια, Γαλλία, 1868) σε μετάφραση του Α. Ραγκαβή.⁸⁴ Ο ενθουσιώδης φιλέλληνας που υπήρξε θαυμαστής των καλών τεχνών και λάτρης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού υποστήριξε με την πένα του σημαντικά την ελληνική υπόθεση, σε μια εποχή μάλιστα που οι μεγάλοι ηγεμόνες έστρεφαν τα νώτα ή έβλεπαν με καχυποψία τα απελευθερωτικά κινήματα.⁸⁵ Στο ποίημα του μιλάει για το δοξασμένο Μεσολόγγι και εξυμνεί την ανδρεία των αγωνιστών, οι οποίοι με τα ηρωικά κατορθώματά τους κατάφεραν να συντρίψουν τη δουλεία. Ο Βασιλιάς της Βαυαρίας προτρέπει μάλιστα τους αγωνιστές να συνεχίσουν τον αγώνα τους για την κατάκτηση ολάκερης της ελευθερίας για να μπορέσουν να υψωθούν ο σταυρός και η σημαία του αγώνα πλάι πλάι στον Παρθενώνα.

Σύμφωνα με τον Moltmann το ειδοποιό χαρακτηριστικό και το σύμβολο της ιδιαιτερότητας του χριστιανισμού είναι σε όλες τις εποχές ο σταυρός και καθετί χριστιανικό σφραγίζεται συμβολικά με το σημείο του σταυρού, σε αυτόν οι άνθρωποι βρίσκουν την αληθινή τους ταυτότητα.⁸⁶ Το σύμβολο του σταυρού είχε κυρίαρχη θέση, είτε πάνω στα επαναστατικά λάβαρα, είτε πλαισιώνονταν από ποικίλες θρησκευτικές παραστάσεις. Στις εικαστικές απεικονίσεις των ζωγράφων αναγνωρίζουμε συχνά το σύμβολο του σταυρού, στο οποίο οι αγωνιστές έβλεπαν την ελπίδα για τη νίκη ενάντια στον αλλόθρησκο εχθρό. Τα μαρτύρια και τα βάσανα του Χριστού συνδέονταν με τους αγώνες και τις θυσίες του λαού και η νίκη του θανάτου μέσω του χαρμόσυνου μηνύματος της Αναστάσεως έδινε ελπίδα για την τελική νίκη. Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας το σύμβολο του σταυρού ήταν το μόνιμο και μάλλον το μοναδικό αναγνωρίσιμο θρησκευτικό έμβλημα των υπόδουλων.⁸⁷ Ο Βαυαρός φιλέλληνας γνώριζε καλά τη σπουδαιότητα του συμβόλου για τους αγωνιστές και πόσο εμπυχωτικά και δυναμικά λειτουργούσε στις καρδιές τους, οπότε η ύψωση του σταυρού πλάι στη σημαία στον Παρθενώνα πέρα από το θρησκευτικό φρόνημα που θα υποδήλωνε, θα σήμαινε επιπλέον την έκβαση του αγώνα με λυτρωτικό αποτέλεσμα.

⁸⁴ Ίδρυμα Τάκης Σινόπουλος, ο.π. σελ.791

⁸⁵ Ίδρυμα Τάκης Σινόπουλος, ο.π. σελ.790

⁸⁶ Moltmann, J., (2008) Τι είναι θεολογία σήμερα; Δυο μελετήματα για την επικαιροποίησή της. (μεταφ. Πέτρος Γιατζάκης). Αθήνα: Άρτος Ζωής, σελ.64

⁸⁷ Βαρβαρήγος, Π. ο.π σελ. 34

Εἰς τὴν παρά των Ἑλλήνων δευτέραν ἄλωσιν τοῦ Μεσολογγίου

*Τοῦ Μεσολογγίου ἤδη κατεθραύσατε τὰς θύρας
Καὶ εἰσήλθατε, ἀνδρείοι, με τὰ ὅπλα εἰς τὰς χεῖρας!
Ὁ Θεὸς σα βλέπει, κύπτων, ἀπὸ τοῦ λαμπρὸν τοῦ θρόνον.
Μεσολόγγι! Δόξης ἴσης
Με τὰς τόσας ἀναμνήσεις
Καὶ τὴν δόξαν τῶν ἡρώων τῶν ἀρχαίων σου αἰώνων!*

*Ἐχωρίσθησαν τὰ νέφη, κατευνασθ' ἡ τρικυμία,
Ἐπανελάμψεν ἡμέρα ροδοπόρφυρος κ' εὐδία,
Καὶ ἡ φύσις τὸν ποικίλον τάπητα τῆς ἐκτυλίσσει*

*Ἰπὸ οὐρανὸν ωραίων.
Οὐδέ θέλει χειμῶν πλεόν
Τὸν γλυκύχρουν τῆς Ἑλλάδος οὐρανὸν ἐπισκοτίσει.*

*Ν' ἀναπτύσσεται τὸ χάος τὸ ἀμόρφωτον ἀρχίζει,
Καὶ τὴν δύναμιν ὁ νόμος πάλιν νὰ περιορίζει,
Συνετριβ' ἡ τῆς δουλείας ἄλυσις, καθὼς ἐλύθη,
Ἦτις τὴν ζωὴν, πρὶν πέσει,
Εἰς τὸν τάφον εἶχε δέσει,
Κ' ἡ ἐλευθερία μ' ὅλα τ' ἀγαθὰ τῆς ἐγεννήθη.*

*Εἰς τὴν ἡσυχίαν ὅμως ἐτι μὴ κατακλινθῆτε!
Δόξ' ἀπὸ τοῦ Παρθενῶνα σας φωνάζει, ἀναβῆτε!
Ἕλληνες! Ἐκεῖ ὁπότεν κυματισ' εἰς τὸν αἴρα
Ὁ Σταυρὸς καὶ ἡ ωραία
Τοῦ ἀγώνος σας σημαία,
Ἡ πατρίς σας τότε μόνον ἀληθῶς εἰν' ἐλευθέρα!*

Οἱ προαναφερθέντες ποιητές, λογοτέχνες ἢ καὶ ἀπλῶς φιλέλληνες ἀπέδωσαν τὰ συναισθήματά τους γιὰ τὸ Μεσολόγγι ποιητικὰ καὶ δημιούργησαν ἀδιαμφησβήτητα μὴ σπουδαία καλλιτεχνικὴ παρακαταθήκη καὶ κληρονομιά. Ωστόσο, τὸ νόημα τοῦ ἀγῶνα τοῦ Μεσολογγίου κανεὶς ἄλλος δε θα μπορούσε νὰ τὸν ἐξυπηρετήσῃ καλύτερα μὲ τὸν ποιητικὸ τοῦ λόγου, παρά ἀπὸ τὸν μεγάλο Διονύσιου Σολωμό. Ὁ Ι. Τυπάλδος σ' ἓνα λόγο τοῦ στο μνημόσυνο ποῦ ἐγένετο στὴ Ζάκυνθο τὸν Φλεβάρη τοῦ 1857 γιὰ τὸ θάνατό του, ἀνέφερε χαρακτηριστικὰ: « Ὁ Ποιητὴς μας δὲν ἔτρεξε νὰ πολεμήσῃ μὲ τὸ σῶμα, εἰς τὴν φοβερὰν πάλιν τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἓνα βόλι ἠμπορούσε νὰ διώξῃ ἀπὸ γῆν ἐκεῖνο τὸ πνεῦμα ὅπου ἀνάβει εἰς

όλες τις ελληνικές ψυχές τη λαχτάρα του πολέμου». ⁸⁸ Πράγματι, ο Σολωμός έγινε ο μεγάλος ποιητής που χρειαζόταν η Ελλάδα και δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί, ότι όπως σήμερα έτσι και στο μέλλον η ιστορία του Μεσολογγίου θα συνεχίσει να συγκινεί βαθιά όλους τους Έλληνες με το άκουσμα ή την ανάγνωση του έργου του εθνικού ποιητή, ο οποίος φέρει στο νου και στις καρδιές όλων υψηλόκορφα νοήματα και σκέψεις του απελευθερωτικού αγώνα.

Οι παρακάτω στίχοι από τον «Ύμνο στην Ελευθερία» του Διονύσιου Σολωμού αναφέρονται στην πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου και στην σωτήρια έκβαση που είχε τη νύχτα των Χριστουγέννων, όπου η Ελευθερία «πηγαίνει» στο Μεσολόγγι και την υποδέχεται η Θρησκεία, στο ιερό χώμα της πόλης. Ελευθερία και Θρησκεία ενώνονται μυσταγωγικά συμβάλλοντας στην απελευθέρωση του τόπου την ημέρα της γέννησης του Θεανθρώπου:

*Πηγες εις τὸ Μεσολόγγι
τὴν ἡμέρα τοῦ Χριστοῦ,
μέρα ποὺ ἄνθισαν οἱ λόγγοι
γιὰ τὸ τέκνο τοῦ Θεοῦ.*

*Σοῦ ἴθε ἐμπρὸς λαμποκοπώντας
ἢ Θρησκεία μ' ἓνα σταυρό,
καὶ τὸ δάκτυλο κινώντας
ὁποῦ ἀνεῖ τὸν οὐρανό,*

*«σ' αὐτό», ἐφώναζε, «τὸ χῶμα
στάσου ὀλόρθη, Ἐλευθεριά!».
Καὶ φιλώντας σου τὸ στόμα
μπαίνει μὲς στὴν ἐκκλησιά.*

*Εἰς τὴν τράπεζα σιμώνει,
καὶ τὸ σύγνεφο τὸ ἀχνὸ
γύρω γύρω τῆς πυκνώνει
ποὺ σκορπάει τὸ θυμιατό. ⁸⁹*

Για τον ποιητή και για τα έργα του έχει γίνει ίσως η μεγαλύτερη, είτε γραπτή είτε προφορική αναφορά, από ότι για οποιοδήποτε άλλο ποιητή και επάξια. Όπως και πολύς λόγος

⁸⁸ Σταύρακας, Π.(1990). *Μεσολόγγι – Δ. Σολωμός – Ζάκυνθος*. Αθήνα: Μαυρίδης, σελ. 57

⁸⁹ Διονύσιος Σολωμός, *Ύμνος στην Ελευθερία*, στρόφ.88-98

έχει γίνει για τη βαθιά θρησκευτικότητά του, η οποία χαρακτηρίζει τους παραπάνω στίχους. Εδώ αξίζει να ειπωθεί, ότι ίσως ποτέ άλλοτε να μην έχει μετουσιωθεί το θρησκευτικό αίσθημα με τέτοια καθαρότητα στην ποιητική γλώσσα, με την οποία μάλιστα περιγράφεται τόσο αριστοτεχνικά ετούτη τη συνάντηση της θρησκείας με την ελευθερία σε μια σχεδόν ερειπωμένη πόλη. Όταν στον ιερό τόπο του Μεσολογγίου ανήμερα των Χριστουγέννων οι Τούρκοι ξαμόλησαν τη μεγάλη τους έφοδο, ο Σολωμός πήρε την αφορμή να παραστήσει δίπλα δίπλα την Ελευθερία με μια άλλη ιδανική μορφή, τη Θρησκεία και θέλησε να τις αδερφώσει, όπως αδερφωμένες ήταν στη συνείδηση των αγωνιστών.⁹⁰

⁹⁰ Πολίτης, Λ. (1985) *Γύρω στον Σολωμό, Μελέτες και άρθρα (1938-1982)*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 393

3. Ερμηνευτική προσέγγιση των γεγονότων του Μεσολογγίου υπό το φως της Ορθόδοξης θεολογίας

Ο κεντρικός σχεδιασμός του παρόντος κεφαλαίου βασίζεται στην παραδοχή, ότι όλες οι επαναστάσεις και εδώ συγκεκριμένα ο αγώνας για την απελευθέρωση της πόλης του Μεσολογγίου δεν οργανώθηκαν, ούτε διεκπεραιώθηκαν από αγγελικές ή θείες μορφές αλλά από μεταίχμιακές προσωπικότητες αμφιρρέπουσες ανάμεσα στην αρετή και την κακία, το ιερό και το βέβηλο, το ανιδιοτελές και το υστερόβουλο. Σε καμία περίπτωση, ωστόσο δεν αμαυρώνονται οι σπουδαίες ηγετικές φυσιογνωμίες του αγώνα και οι ηρωικές πράξεις τους στο πεδίο της μάχης, οι οποίοι μαζί με τον μαχόμενο και άμαχο πληθυσμό υπέμειναν τις δύσκολες και τραγικές ώρες του αγώνα μέχρι τέλους. Την Ιστορία άλλωστε δεν την «υπομένει» πλέον ο άνθρωπος παθητικά ως πεπρωμένο ή θεία πρόνοια αλλά για πρώτη φορά συνειδητοποιεί τη δύναμή του, αναδεικνύεται σε υποκείμενο της Ιστορίας και αναλαμβάνει την ευθύνη για το μέλλον.⁹¹

Στην περίπτωση του Μεσολογγίου οι αγωνιστές ανέλαβαν την ευθύνη της υπεράσπισης εθνικής αλλά και της θρησκευτικής τους ανεξαρτησίας, επανακαθόρισαν και έθεσαν σε νέα βάση την έννοια της ελευθερίας και την αξία της ανθρώπινης ύπαρξης σε σχέση με τη διδασκαλία και το έργο που είχε παραδώσει ο Χριστός και αναδείχθηκαν σε ήρωες και νεομάρτυρες της Ιστορίας. Η επισφράγιση της προσφοράς των πολιορκημένων ήρθε το 1937, όταν το Μεσολόγγι αναγνωρίστηκε ως Ιερά Πόλις, ενώ με την απόφαση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδας, στις 15/1/1998, οι Εξοδίτες ανακηρύχθηκαν νεομάρτυρες.⁹² Όπως ο Χριστός, ο οποίος κατά της διάρκειας της πορείας του δίδασκε τις εντολές του Θεού και με αυτές έδινε το παράδειγμα της ζωής και δεν της παρέδωσε απλώς εκφωνώντας ένα κήρυγμα στη συναγωγή, έτσι και οι αγωνιστές -έστω και υποσυνείδητα-ακολούθησαν το παράδειγμά του και μιμήθηκαν τη θυσία που έκανε ο ίδιος για την αγάπη του προς τον άνθρωπο.

⁹¹ Moltmann, J., ο.π., σελ.18

⁹² Καρανικόλα-Τσουβέλα, Ε., ο.π. σελ. 43

3.1 Ο Ιησούς με την πορεία και το έργο του νικά το θάνατο και αποκαθιστά το κατ' εικόνα στοιχείο του ανθρώπινου προσώπου

Ο Χριστός με το έργο του και τη θυσία του έκανε προφανή την αγαπητική και βουλητική προθετικότητα του Θεού προς τον άνθρωπο φροντίζοντας για την αφθαρτοποίηση της εικόνας του και τη σωτηρία του. Δεν θα πρέπει να λησμονείται, ότι ο άνθρωπος «αποκαταστάθηκε» στην πραγματική θέση του μέσα στον κόσμο και επαναπροσδιόρισε τις σωστές σχέσεις του με την κτίση, όταν αποκαλύφθηκε η θεία ενανθρώπηση του Χριστού. Νωρίτερα και μετά την πτώση του, την «παρά φύσιν» αλλοτρίωσή του, ο άνθρωπος βρισκόταν μέσα του και στον γύρω κόσμο του σε κατάσταση τεμαχισμού και διαίρεσης.⁹³ Με την ενανθρώπηση του Λόγου του Θεού, ο άνθρωπος επαναπροσδιόρισε την ψυχοσωματική του υπόσταση και ανέκτησε τη δυνατότητα να απαντήσει προσωπικά στην κλήση του Θεού. Το γεγονός της ενανθρώπησης του Θεού αναίρεσε τον τεμαχισμό της ανθρώπινης φύσης που είχε προκαλέσει η αφετηριακή εκλογή της ατομικής αυτοτέλειας των πρωτόπλαστων ανθρώπων.⁹⁴ Ως εκ τούτου τις δυνατότητες για την υπέρβαση της πτώσης και για τον επαναπροσδιορισμό της ελευθερίας προσέφερε στον άνθρωπο με εμφανή τρόπο ο Χριστός με την πορεία του και το έργο του.

Σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία το κεφαλαιώδες γεγονός της Ανάστασης του Χριστού αποτέλεσε το οντολογικό εκείνο γεγονός που άνοιξε μια νέα προοπτική στο ανθρώπινο γένος και ανήκει εξολοκλήρου στην ανθρωπότητα. Άλλωστε ο Χριστός έγινε ό,τι έγινε και έπαθε όσα έπαθε για τους ανθρώπους, με τον θάνατο και την ανάστασή του να έχουν νόημα για την ανθρώπινη φύση και με το σκοπό να την οδηγήσουν στην αιώνια ζωή.⁹⁵ Η νίκη του θανάτου που προκάλεσε ο Χριστός με την ανάστασή του σήμανε και την απαλλαγή από το φόβο προς αυτόν και απελευθέρωσε τον άνθρωπο από υπαρξιακά αδιέξοδα και ασφυκτικές δεσμεύσεις, διότι τον έφερε σε θέση να μπορεί να νικήσει το κακό και τον θάνατο, όπως πρώτος τον νίκησε ο διδάσκαλος του, ο Χριστός. Ο απόστολος Παύλος στην προς Εφεσίους επιστολή του γράφει: « Ὁ Θεός δια την πολλήν ἀγάπην αὐτοῦ ἦν ἠγάπησεν ἡμᾶς, και ὄντας ἡμᾶς νεκρούς τοῖς παραπτώμασι συνεζωοποίησε τῷ Χριστῷ[...] και συνείγηρε και συνεκάθισεν ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ».⁹⁶

⁹³ Γιανναράς Χ. (2017) *Το πρόσωπο και ο Έρωσ*, Αθήνα: Ίκαρος, σελ.172

⁹⁴ Γιανναράς Χ. ό.π., σελ. 448

⁹⁵ Μαντζαρίδης, Γ., ό.π. σελ.670

⁹⁶ Προς Εφεσίους, 2, 4-7

Υπό το φως της επίγειας ζωής του Χριστού, ο θάνατος αποτέλεσε το πέρας της μεσσιανικής του αποστολής, υπό το φως όμως της αναστάσεώς του, ο θάνατός του συνέστησε την αληθινή αρχή και αφετηρία της βασιλείας του Θεού επί της, γι' αυτό και η μεγαλύτερη έμφαση δίδεται από τη θεολογία στο Σταυρό του Χριστού, όπου αποκαλύπτεται ποιος είναι ο αληθινός Θεός και ποιος είναι ο αληθινός άνθρωπος.⁹⁷ Ο εσταυρωμένος Χριστός σώζει με το θάνατό του και αποτελεί πρότυπο που καλείται να μιμηθεί ο άνθρωπος για να βρει την αληθινή του απελευθερωμένη ταυτότητα από το φόβο του θανάτου. Θα λέγαμε, ότι ο Χριστός στέκεται ως ο μεγαλύτερος παιδαγωγός στον άνθρωπο έχοντας ως στόχο την ηθική του βελτίωση και την απαλλαγή του από οποιοδήποτε στοιχείο που τον σχετίζει με την υποτέλεια και την αμαρτία.

Σύμφωνα με τον Γρηγόριο Νύσση η αναγκαιότητα της αναστάσεως προκύπτει από το ίδιο το γεγονός της ζωής και του θανάτου που οδηγεί στην διάλυση του σώματος, συγκεκριμένα στον «Λόγο περί ψυχής και αναστάσεως» ο μεγάλος θεολόγος επισημαίνει: «Τόν γαρ τοῦ ζῆν ἄρξάμενον ζῆσαι χρῆ πάντως, τῆς ἐν τῷ μέσῳ δια τοῦ θανάτου συμβάσεως αὐτῷ διαλύσεως ἐν τῇ ἀναστάσει διορθωθείσης».⁹⁸ Από την βαρύνουσα σημασία που δίδει ο καππαδόκης πατέρας στο γεγονός ανάσταση αναδεικνύεται και το επίσης πολύ σημαντικό στοιχείο της 'αποκατάστασης' του ανθρώπου, το οποίο γίνεται κέντρο αναφοράς για όλους τους ανθρώπους διότι σε όλους ενυπάρχει ως δεδομένο ο θάνατος, επομένως το γεγονός ανάσταση τους αφορά όλους.

Στο πρόσωπο του Χριστού αποκαταστάθηκε η εικόνα του ανθρώπου το «κατ' εικόνα», το οποίο αποτελεί το σημαντικότερο στοιχείο της ανθρώπινης φύσης, καθώς καθιστά τον άνθρωπο με ελεύθερη βούληση, το αυτεξούσιο, ικανό να αξιοποιήσει τις δυνατότητες του για φτάσει στο καθ' ομοίωσιν και στην ένωσή του με τον Θεό. Αυτή την άκτιστη από τη φύση της ζωής «την ομοίωση» προσέφερε ο Θεός χαριστικά καλώντας όλους τους ανθρώπους στο Πρόσωπο του σαρκωμένου και αναστημένου Χριστού.⁹⁹ Η μετοχή στη ζωή εν Χριστώ εξαρτάται από το ίδιο τον άνθρωπο και τις ενέργειες του, οι οποίες θα τον οδηγήσουν στην ομοίωση και στη γνώση του Θεού. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί, ότι το κατ' εικόνα δεν αποτελεί μια κατάσταση, η οποία περιγράφεται ως μια απλή ηθική αντιγραφή αλλά η ουσία

⁹⁷ Moltmann, J., σελ. 63

⁹⁸Καρβουναράκης, Β., (2021) *Η εσχατολογική ανθρωπολογία του αγίου Γρηγορίου Νύσση*, (Διπλωματική Εργασία) Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, σελ. 84

⁹⁹Αγόρας, Κ., (2002). *Περί Κόσμου, Ανθρώπου και Ιστορίας*, στο Αγόρας, Κ. Γιαγκάζογλου, Σ. π. Λουδοβίκος, Ν. Φωτίου, Σ. Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας (Τόμ. Α'). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σελ. 135

της επικεντρώνεται στο βαθμό στον οποίο ο άνθρωπος μετέχει ή θέλει να επιτύχει τη μίμηση προς τον Θεό και τα θεία πράγματα. Εδώ βέβαια, τίθεται το ζήτημα, εάν ο άνθρωπος στην πορεία αυτή της επίγειας ύπαρξής του, προβαίνει στην εν Χριστώ θα μπορούσε να ειπωθεί, ότι κινήθηκαν οι αγωνιστές-ήρωες του Μεσολογγίου. Καθώς με τη δική τους πορεία και το δικό τους αγωνιστικό έργο και τέλος, με την αυτοθυσία τους αξιοποίησαν την εικόνα που τους χάρισε ο Χριστός και προχώρησαν σε κοινωνία με το Θεό δίνοντας νέο νόημα στην ανθρώπινη ύπαρξη.

3.2 Ο άνθρωπος ανανοηματοδοτεί την έννοια της ελευθερίας και τον θάνατο

Με βάση το χριστολογικό θεμέλιο πάνω στο θεμελιώνεται η διαλεκτική και προσωπική σχέση του ανθρώπου με το Θεό, ο άνθρωπος δημιουργεί τη δική του ιστορία και με τις δικές του ενέργειες ανανοηματοδοτεί την έννοια της ελευθερίας και του θανάτου. Ας μην ξεχνάμε, πως η «εν προσώπω σχέση» κτιστού και άκτιστου, η αγιοπνευματική σχέση ένωσης και κοινωνίας της κτιστής Δημιουργίας με τον άκτιστο Δημιουργό μέσα από το Πρόσωπο του Χριστού αποτελεί το θεμέλιο Σωτηρίας και ύπαρξης κάθε κτιστής πραγματικότητας μέσα στην Ιστορία, στην ιστορία της σωτηρίας, συνεπώς για τους Χριστιανούς αποτελεί το θεμέλιο θεώρησης του «είναι» των δημιουργημάτων και το κριτήριο της ορθοδοξίας της θεολογίας.¹⁰⁰ Ο άνθρωπος μιμούμενος τον Ιησού και συσσωματούμενος μαζί Του δραστηριοποιείται σε έναν αγώνα για τη σωτηρία του αξιοποιώντας τα χαρίσματα και τα εφόδια που του έδωσε ο Θεός για να αναδείξει το μεγαλείο της ανθρώπινης ύπαρξης.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της διαλεκτικής σχέσης και της συμπόρευσης του θείου με το ανθρώπινο στοιχείο, ο άνθρωπος δύναται να αξιοποιήσει τη συγγενεία του με το Θεό και να γίνει μέτοχος στα θεία πράγματα και στις θείες πράξεις. Προϋπόθεση ετούτης της αξιοποίησης είναι η εμπέδωση του μεγαλείου της ανθρώπινης ύπαρξής του και η πραγματοποίηση ενεργειών για την εξύψωσή της κοντά στο Θεό. Ετούτη την περίπτωση τη συναντάμε στους αγωνιστές της πολιορκίας, οι οποίοι δίνουν αγώνα ενάντια στην αμαύρωση του «κατ' εικόνα» και μιμούνται μέρος της θυσιαστικής πράξης του Θεανθρώπου καταξιώνοντας την ελευθερία του ανθρώπινου προσώπου, αψηφούν το φόβο του θανάτου και δημιουργούν τον δικό τους κανόνα ήθους.

¹⁰⁰ Αγόρας, Κ., ο.π. σελ.115-116

3.2.1 Το οντολογικό περιεχόμενο της ελευθερίας

Το θεμέλιο της απελευθέρωσης της ανθρώπινης φύσης από την εξουσία του διαβόλου και της αμαρτίας τέθηκε όπως είδαμε με την ενανθρώπιση του Θεού του Λόγου, ενώ με την ανάστασή Του επισφραγίστηκε η οντολογική απελευθέρωση του ανθρώπου από την πολλαπλή δουλεία.¹⁰¹ Σε αυτή την προοπτική θα λέγαμε, ότι εντάσσεται το νόημα της ελευθερίας για τους εξοδίτες, οι οποίοι δεν διαπραγματευτήκαν ούτε στιγμή την ανεξαρτησία τους με τον αντίπαλο εξυψώνοντας έτσι τη σπουδαιότητα και την αξία της ελευθερίας. Μέσα από τις αγωνιώδεις προσπάθειές τους για αντίσταση στον δυνάστη εχθρό φάνέρωσαν το ήθος τους και την υπευθυνότητα τους να υπερασπιστούν το μέγα ιδανικό της ελευθερίας δίνοντας νέο περιεχόμενο στην έννοια της ελευθερίας την οποία συνέδεσαν με την ηθική. Μιλώντας ειδικά για το ποίημα ‘Ελεύθεροι Πολιορκημένοι’, ο συγγραφέας και μαθητής του Σολωμού, Ιάκωβος Πολυλάς, τονίζει ότι :«η ηθική ελευθερία είναι το πιο οχυρό καταφύγιο της ανθρώπινης ψυχής που πολιορκείται από τη φυσική βία. Ο άνθρωπος που συνειδητοποιεί την αυτονομία του απέναντι στις φυσικές δυνάμεις οδηγείται στη δράση και από τη σύγκρουση αυτή γεννιούνται οι υψηλές πράξεις».¹⁰²

Οι ελεύθεροι πολιορκημένοι υλοποίησαν πράξεις υψηλού είδους και νοηματοδότησαν την έννοια της ελευθερίας με βάση τις αξίες και τις αρχές της χριστιανικής διδασκαλίας και με την απόφαση της εξόδου αναμετρήθηκαν, όπως αναμετρήθηκε ο Χριστός με το θάνατο με προοπτική την απόλυτη ελευθερία αποδεσμευμένη από οποιαδήποτε μορφή δουλείας. Πρόκειται για το περιεχόμενο της ελευθερίας που χαρακτηρίζεται από τον βαθύ πόθο για την κατάκτησή της, όπου το ανάστημα του θανάτου και το μέγεθος της απειλής από τη δουλική εξάρτηση μετριάζονται και εν τέλει συντρίβονται.

Το μεστό από τον βαθύ πόθο για απελευθέρωση νόημα της ελευθερίας χαρακτήρισε όλο τον αγώνα των πολιορκημένων καθώς στις συνειδήσεις τους ήταν εμπεδωμένη η αρχή της χριστιανικής διδασκαλίας, ότι αφού ο Θεός δεν επέβαλλε καμία μορφή δουλείας κανείς δεν έχει το δικαίωμα να επιβάλλει σε άλλο άνθρωπο τη θέλησή του ή να τον εξαναγκάσει σε οτιδήποτε. Αντιθέτως, ο Θεός δημιούργησε τον άνθρωπο κατ’ εικόνα και καθ’ ομοίωσίν Του

¹⁰¹ Zozulak, I. (2012-2013). Η Ελευθερία του Ανθρώπου στα έργα των Βυζαντινών Συγγραφέων. *Phasis*, 15-16, σελ. 303

¹⁰² Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (Α΄ Λυκείου) (Βιβλίο μαθητή- Εμπλουτισμένο) Δ. Σολωμός «Ελεύθεροι Πολιορκημένοι». *Φωτόδεντρο, Διαδραστικά Σχολικά Βιβλία*. (Στοχασμοί του ποιητή)

δίνοντάς του αυτεξουσιότητα και καλώντας τον να γίνει μέτοχος της απόλυτης ελευθερίας που είναι η ίδια ελευθερία του Θεού με προϋπόθεση για την μετοχή του σε αυτή την τήρηση των θείων εντολών: «Ὁ πλάσας ἀπ' ἀρχῆς τὸν ἄνθρωπον ἐλεύθερον ἀφήκε καὶ αὐτεξούσιον, νόμῳ τῆς ἐντολῆς μόνῳ κρατούμενον, καὶ πλούσιον ἐν παραδείσῳ τρυφῇ[...] Ἐλευθερία δε καὶ πλούτος ἡ τῆς ἐντολῆς μόνῃ τήρησις ἦν, πενία δε ἀληθῆς καὶ δουλεία ἡ ταύτης παράβασις», υπογραμμίζει ο Γρηγόριος Θεολόγος.¹⁰³

Στην παραπάνω θεώρηση επισημαίνεται το στοιχείο της ελεύθερης βούλησης του ανθρώπου, το αυτεξούσιο, το οποίο αποτελεί και τη διαφορά του ανθρώπου με τα υπόλοιπα κτιστά όντα. Πρόκειται για τη δυνατότητα της αυτεξούσιας βούλησης, με την οποία ο άνθρωπος δύναται να μεταβάλλει τις δεδομένες στρεβλές καταστάσεις από τις οποίες προσδιορίζεται και να βαδίζει στο δρόμο της κενώσεως και της ελευθερίας, δημιουργώντας την δική του ιστορία και το δικό του πλαίσιο ελευθερίας. Ένα δείγμα αυτής της αυτεξούσιας δυνατότητας του ανθρώπου την είδαμε στον αγώνα του για την υπεράσπιση της ελευθερίας, κατά ένα σπουδαίο τρόπο που τον ανέδειξε σε ξεχωριστό όν και όχι παθητικό αποδέκτη μιας υπόδουλης κατάστασης.

Σε έναν από τους στοχασμούς του Σολωμού εμπεριέχεται όλο το νόημα της ελευθερίας όπως το λογάριζαν και το μετρούσαν οι πολιορκημένοι, οι οποίοι με το μεγάλο ύψος της ψυχής τους και την υπεροχή του πνεύματός τους μπροστά στη βία και το θάνατο θριάμβευσαν και τοποθέτησαν την ελευθερία στο ψηλότερο βήθρο κλείνοντας μέσα της όλες τις συνιστώσες της ζωής ενός ελεύθερου ανθρώπου: «Κοίταξε να σχηματίσεις βαθμηδόν ωσάν μίαν αναβάθρα από δυσκολίες, τες οποίες θα υπερβούν εκείνοι οι Μεγάλοι, με όσα οι αίσθησες απορροφούν από τα εξωτερικά, τα οποία ή τους τραβούνμε τα κάλλη τους ή τους βιάζουν με την ανάγκη και με τον πόνο, έως εις τη βεβαιότητα του θανάτου, αλλά εξαιρέτως με την ενθύμηση της περασμένης δόξας. Όλα αυτά, όσο μεγαλύτερα είναι και πλέον διάφορα, εις τόσο υψηλότερο στυλοπόδι σταίνουν την Ελευθερία, μεστήν από το Χρέος, δηλαδή απ' όσα περιέχει η Ηθική, η Θρησκεία, η Πατρίδα, η Πολιτική κ.ά».¹⁰⁴

¹⁰³ Μαντζαρίδης, Γ., ο.π. σελ. 259

¹⁰⁴ Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, ό.π.

3.2.2 Η απαλλαγή από τον φόβο του θανάτου

Μέσα από τη μακρόπνοη ιστορική διαδρομή των απελευθερωτικών αγώνων των Ελλήνων και εδώ συγκεκριμένα των ηρώων του Μεσολογγίου, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο αγώνας για την ελευθερία, μπορεί να καθιέρωσε το δίλλημα «Ελευθερία ή Θάνατος», παράλληλα όμως το μετέτρεψε στην εξίσωση «Ελευθερία=Ανάσταση». Η διανοητική αυτή σύλληψη του θανάτου και της ανάστασης καταδεικνύει την πνευματική και εθνική ωρίμανση της συνείδησης των επαναστατών, χωρίς να επιφέρει την κατάλυση του θρησκευτικού συναισθήματος τους.¹⁰⁵ Με το γεγονός-τομή της ελληνικής επανάστασης, την Έξοδο, το περιεχόμενο της έννοιας του θανάτου μπορεί να μεταβλήθηκε ριζικά σε πολιτικό οδηγώντας τον αγώνα μέχρις εσχάτων, έχει όμως τις ρίζες του στην χριστιανική παράδοση. Σύμφωνα με την οποία η ζωή και ο θάνατος ανάγονται σε μια μεταφυσική πνευματική κατάσταση, όπου συνδέονται με την απόλυτη ελευθερία. Άλλωστε, η αληθινή ελευθερία δεν μεταβάλλεται σε καθεστώς του κόσμου αλλά βιώνεται με την μεταμόρφωση και την υπέρβασή του, γιατί ανήκει στη βασιλεία του Θεού. Τούτη η θεώρηση της χριστιανικής ηθικής, φαίνεται να ήταν βαθιά ριζωμένη στις συνειδήσεις των επαναστατημένων Ελλήνων, οι οποίοι διεκδικούσαν την πολιτική τους ελευθερία με γνώμονα τη θρησκευτική ελευθερία και αψηφώντας το φόβο του θανάτου.

Σε ένα φιλοσοφικό πλαίσιο περί θεώρησης του φόβου για το θάνατο, οι ηθικοί φιλόσοφοι προσπάθησαν να υπερβούν τον φόβο του θανάτου και να εξοικειώσουν αρμονικώς τον άνθρωπο προς αυτόν υπογραμμίζοντας την αξία της αυτογνωσίας και της ορθής συνειδήσεως, ενισχύοντάς, εκ παραλλήλου, τις ηθικές δυνάμεις αυτού. Η αναζήτηση προτύπων, τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως οδηγοί προς την ανεύρεση των γνήσιων αξιών και να συμβάλλουν στην έξοδο από το ζοφερό χώρο του φόβου του θανάτου αποτελούσε και συνεχίζει να αποτελεί αγωνιώδη διεργασία για τον άνθρωπο. Μέσω της πίστεως και της συνειδητής πνευματικής ζωής, ο άνθρωπος μπορεί να εισέλθει στη χαρισματική ατμόσφαιρα της παρουσίας του θείου στη ζωή και στη σκέψη του και διά της ελπίδας της αιωνιότητας και υπό το κράτος της γνήσιας και ανυπόκριτης αγάπης αίρεται η αγωνία του πόνου, η ανασφάλεια, η αβεβαιότητα, η αίσθηση της απειλής, η θλίψις και ο φόβος του θανάτου.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Πλουμίδης, Γ. (2012). Η έννοια του «θανάτου» στην ελληνική επανάσταση (1821-1832): ιδεολογικές προσλήψεις και πολιτική πρακτική. *Μνήμων*, 32, σελ.86

¹⁰⁶ Μπαλογιάννης, Σ., (2013) Ο φόβος διαμέσου των αιώνων. *Εγκέφαλος* 50, σελ.89

Όπως είδαμε με την ενανθρώπιση του Χριστού η εικόνα του ανθρώπου αποκαταστάθηκε και τέθηκε το θεμέλιο της απελευθέρωσής του από την αμαρτία και την εξουσία του πειρασμού, ενώ με την ανάστασή Του η οντολογική αυτή απελευθέρωση επισφραγίστηκε. Κατά τη διάρκεια αυτής της πορείας ο Χριστός κάλεσε τον άνθρωπο στην απόλυτη ελευθερία, αλλά η μόνη δυνατότητα που έχει ο άνθρωπος για να απελευθερωθεί από τη δουλεία στην αμαρτία και τον θάνατο, είναι να μετάσχει μυστηριακά στο θάνατο και στην ανάσταση του Χριστού. Μετέχοντας ο άνθρωπος κατά μυστηριακό τρόπο στο ζωοποιό θάνατο και την ανάσταση του Χριστού με το βάπτισμα, μετέχει στις οντολογικές προϋποθέσεις της ελευθερίας του και δέχεται πραγματικά και χαρισματικά την απελευθέρωσή του από την δουλεία.¹⁰⁷

Σύμφωνα με την χριστιανική ηθική για να δοθεί νόημα στη ζωή πρέπει να δοθεί νόημα στον θάνατο, μόνο όταν καταξιωθεί ο θάνατος ως τελευταία φάση της ζωής μπορεί να καταξιωθεί και ολόκληρη η ζωή. Όταν μάλιστα, ο άνθρωπος απαλλαγεί από το φόβο του θανάτου, μπορεί να βρει τον αληθινό εαυτό του και την αληθινή ταυτότητα της ελευθερίας του. Όπως επισημαίνει ο ιερός Χρυσόστομος, «ο τον θάνατον δεδουκώς, δούλος εστί, και πάντα υφίσταται υπέρ του μη αποθάνειν», συνεπώς ο φόβος του θανάτου κάνει τον άνθρωπο φίλαυτο και εγωκεντρικό, περιορίζοντάς τον στον εαυτό του σε καθολική δέσμευση και στην εν τέλει συντριβή του.¹⁰⁸ Με βάση αυτή την υπαρξιακή τοποθέτηση της χριστιανικής ηθικής, μπορεί κάποιος να προβεί και στην αντίστροφη νοηματικά θεώρηση ότι δηλαδή όταν πάψει ο άνθρωπος να είναι φίλαυτος και εγωκεντρικός τότε μπορεί να πάψει να φοβάται θάνατο και προϋπόθεση για να το επιτύχει κάποιος σαφώς είναι να νοιάζεται για τον πλησίον του και να φροντίζει για το συλλογικό καλό.

Σε αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε η περίπτωση των εξοδιτών του Μεσολογγίου, ενός ακλόνητου και ανυπότακτου πλήθους που τόλμησε να αντιμετωπίσει τον εχθρό και το θάνατο με γενναιοψυχία. Οι πολιορκημένοι αντιμετώπισαν το θάνατο ως 'δημιουργό ζωής' και στην ουσία τον νίκησαν και διακήρυξαν την κατάφαση στη ζωή.¹⁰⁹ Εδώ αξίζει να σημειωθεί η θεώρηση του Γρηγόριου Νύσσης, η οποία συνδέει τον θάνατο με τη δημιουργία, την οποία ανέπτυξε για να απαντήσει στις θεωρίες περί του Λόγου του Θεού ως κτιστού, αλλά και στη

¹⁰⁷ Zozulak, I. Ό.π. σελ. 303

¹⁰⁸ Μαντζαρίδης, Γ. ο.π. σελ. 260

¹⁰⁹ Καρανικόλα - Τσουβέλα, Ε., 2016. *Το πανηγύρι του Αϊ- Συμίου στο Μεσολόγγι, Ιστορική κοινωνική και παιδαγωγική διερεύνηση* (Διδακτορική Διατριβή). Παιδαγωγική Σχολή, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Φλώρινα: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. σελ.43

νεοπλατωνική θέση ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από τη θεία φύση. Με το έργο του «Προς Ευνόμιον» λοιπόν ο μεγάλος θεολόγος του 4^{ου} αιώνα αναλύει ότι ο Θεός υπάρχει αυτοτελώς και αιώνιος σε αντίθεση με την πλάση, η οποία αποτελεί δημιούργημα Του και επομένως προέρχεται από το μηδέν όπου και επιστρέφει με το θάνατο.¹¹⁰ Συνεπώς για τον Νύσση ο θάνατος είναι ένα γεγονός που αφορά όλη τη δημιουργία της ζωής και αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό της. Έτσι φαίνεται ότι διαχειρίστηκαν οι υπερασπιστές της ελευθερίας τον φόβο απέναντι στο γεγονός του θανάτου και τον περιφρόνησαν, προχωρώντας στην αυτοθυσία θέλησαν να υπερασπιστούν την ελεύθερη ύπαρξή τους καταξιώνοντας ταυτόχρονα το έργο της δημιουργίας του Θεού.

3.3 Οι ήρωες του Μεσολογγίου

Οι πρωταγωνιστές της ένδοξης ιστορίας της ιερής πόλης αποτέλεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν δείγμα έμπρακτης βίωσης των αρχών της ορθόδοξης θεολογίας, ακόμη και αν οι ίδιοι δεν το συνειδητοποιούσαν απόλυτα. Μέσα σε ένα πλαίσιο προτύπωσης της πορείας και του έργου του Θεανθρώπου, οι ήρωες του Μεσολογγίου πραγμάτωσαν τη δική τους σωτηριώδη δράση και το δικό τους ένδοξο και ηρωικό τέλος, με τη νίκη του πνεύματος πάνω στην ύλη και με μια σειρά από θυσίες μέχρι να οδηγηθούν στην υπέρτατη θυσία, τη έξοδο, στο όνομα της ελευθερίας του ανθρώπου. Οι ήρωες αγωνιστές δεν μιμήθηκαν τον Χριστό μόνο ηθικά, καθώς όπως γνωρίζουμε το κανονιστικό παράδειγμα των ηθικών αρετών έχει έναν άξονα εμβέλειας, το οποίο όσο και να συνιστά μείζον κατόρθωμα και να προδηλώνει ένα βαθμό τελεολογίας περιορίζεται σε ενδοκοσμικό πλαίσιο,¹¹¹ αλλά μιμήθηκαν έμπρακτα τις σωτηριώδεις πράξεις και την αυτοθυσία Του.

Μιλώντας, ο ακαδημαϊκός Λίνος Πολίτης για τη βαθιά θρησκευτικότητα του Σολωμού που φανερώνεται εντονότατα στους ‘Ελεύθερους Πολιορκημένους’ περιγράφει ότι η υπέρτατη θυσία των αγωνιστών θυμίζει το πάθος και τη θυσία του Χριστού. Στοχαστικοί μελετητές βρήκαν μάλιστα στο ποίημα πιο συγκεκριμένη σχέση με τον Χριστιανισμό: «Ολόκληρο το ποίημα είναι βυθισμένο σε θρησκευτική ατμόσφαιρα που θυμίζει, το πάθος του Χριστού. Όπως εκείνος από το Γολγοθά θα φτάνει στην Ανάσταση, έτσι κι οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι, αφού

¹¹⁰ Καρβουναράκης, Β., ο.π. σελ.49

¹¹¹ Καψιμαλάκου, Χ. (2012). *Ελευθερία και αναγκαιότητα κατά τον Μάξιμο Ομολογητή. Προς μια οντολογία του προσώπου*. (Διδακτορική διατριβή). Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Φιλοσοφίας, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, σελ.250.

περάσουν μια κλίμακα από δοκιμασίες, την εβδομάδα των παθών, εξαγιάζονται με το μαρτύριο και τη θυσία». «Έως εκείνη τη στιγμή -λέει ο Σολωμός- οι πολιορκημένοι είχαν υπομείνει πολλούς αγώνες με κάποιαν ελπίδα να φτάσει ο φιλικός στόλος και να συντρίψει ίσως τον σιδερένιο κύκλο όπου τον περιζώνει τώρα που έχασαν κάθε ελπίδα, και ο εχθρός τους τάζει να τους χαρίσει τη ζωή αν αλλαξοπιστήσουν, η υστερινή τους αντίσταση τους αποδείχνει Μάρτυρες». ¹¹²

Δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί, ότι το ήθος του Μεσολογγίτη-αγωνιστή αποτέλεσε ένα από τα κεντρικά στοιχεία που διαμόρφωσαν το πρόσωπο του απελευθερωτικού αγώνα, κατά της διάρκειας όλης της ελληνικής επανάστασης. Τούτο, μπορεί να τεκμηριωθεί διότι το ήθος του ως στάση, φυσικά, ενδογενής προς το δίκαιο, δεν έμεινε απροσδιόριστο αλλά είχε ως περιεχόμενο ένα πλήρες σύστημα αξιών, του οποίου οι συνιστώσες υπήρξαν η δύναμη, η μαχητικότητα για το δίκαιο, η αυτοσυνειδησία και η επίγνωση της αξίας της ελευθερίας. Φανερόντας την αυτεξουσιότητα ως Έλληνας χριστιανός υπερασπίστηκε γενικά την ανθρώπινη ύπαρξη με ευθύνη και ταυτόχρονα ανταποκρίθηκε απέναντι στο αντικειμενικό χρέος που είχε για να υπερασπίσει την ελευθερία της πατρίδας του. Με την πραγματοποίηση της εξόδου, οι ήρωες του Μεσολογγίου απέκλεισαν την ταπεινωτική παράδοση στον εχθρό και μετέτρεψαν την πολιορκημένη κατάστασή τους σε καθεστώς πληρότητας της ελευθερίας τους, ξεπερνώντας έτσι τη φθαρτότητα που έχει η ανθρώπινη φύση, η οποία εξαρχής υπόκειται στον θάνατο και τη φθορά. Η μόνη δυνατότητα της υπέρβασης της κτιστότητας της φύσης του είναι η θετική ανταπόκριση του ανθρώπου στην υπαρκτική κλήση του Θεού και η κοινωνία μαζί Του, καθώς μέσα σε αυτή αποκαθίσταται η ακεραιότητα και η πληρότητα του ανθρώπινου είναι χωρίς να κινδυνεύει να επιστρέψει στο μηδέν απ' όπου αναδύθηκε η ύπαρξή του. ¹¹³

¹¹² Πολίτης, Λ., ό.π. σελ. 112-113

¹¹³ Γιαγκάζογλου, Σ. (2002). *Το Ορθόδοξο Ήθος*, στο Αγόρας, Κ. Γιαγκάζογλου, Σ. π. Λουδοβίκος, Ν. Φωτίου, Σ. Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας (Τόμ. Α'). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σελ.263

Συμπεράσματα

Η μελέτη των πηγών για την πολιορκία και την έξοδο του Μεσολογγίου φανέρωσε ότι στο Μεσολόγγι διαδραματίστηκε ίσως το πιο κορυφαίο και πιο αποφασιστικό επεισόδιο ολόκληρης της Επανάστασης την περίοδο 1821, το οποίο ανέδειξε τη μικρή και έως τότε άγνωστη πόλη σε σύμβολο ουμανιστικής κίνησης, εκείνης της εποχής. Σε μια συνοπτική παρουσίαση των στρατιωτικών εξελίξεων των δυο πολιορκιών της πόλης επισημάνθηκε η σθεναρή αντίσταση των αγωνιστών του Μεσολογγίου απέναντι στον οθωμανικό εισβολέα μέχρι τη στιγμή που οι κάτοικοί της λύγισαν από τον άλλον αμείλικτο εχθρό, την πείνα που τους οδήγησε στην απόφαση της εξόδου. Τονίστηκε ότι η απόφαση της εξόδου υπήρξε αποφασιστική και ηρωική πράξη, η οποία επηρέασε την έκβαση ολόκληρης της Επανάστασης με τρόπο που προκάλεσε έκρηξη φιλελληνικών συναισθημάτων και οδήγησε στη συγκρότηση φιλελληνικού κινήματος, το οποίο όπως επισημάνθηκε εξελίχθηκε σε κύμα αλληλεγγύης και συμπαράστασης προς τους Έλληνες αγωνιστές. Στη συνέχεια έγινε αναφορά στη θρησκευτικότητα και τις θρησκευτικές συνήθειες των υπερασπιστών της πόλης και όπως επιβεβαιώθηκε ο θρησκευτικός παράγοντας όχι μόνο δεν εξέλιπε από τη καθημερινότητα των Μεσολογγιτών αλλά αποτέλεσε βασικό στοιχείο της καθημερινότητά τους, το οποίο τους εμπύχωνε και τους έδινε δύναμη να συνεχίσουν τον αγώνα τους. Συνεπώς, η θρησκεία διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση του απελευθερωτικού αγώνα αλλά και στην απόφαση της εξόδου.

Η παραπάνω θέση τεκμηριώθηκε ακόμη περισσότερο με τις θρησκευτικές αναφορές που έγιναν στα εικαστικά και ποιητικά έργα των καλλιτεχνών δημιουργών του 19^{ου} αιώνα. Η αναφορά στη θεματοποίηση των γεγονότων του Μεσολογγίου αποτέλεσε έναυσμα για να εντοπιστεί ο θρησκευτικός συμβολισμός στα έργα και να ερμηνευθεί η σπουδαιότητά του στον αγώνα των ηρώων και επιπλέον φανέρωσε συναισθήματα βαθιάς συγκίνησης και συμπάθειας των δημιουργών, μπροστά στο συγκλονιστικό έργο των υπερασπιστών της ελευθερίας. Η παρουσίαση και η ερμηνεία των εικαστικών και ποιητικών έργων έγινε επίσης με σκοπό να επιτευχθεί η εξοικείωση με τις μορφές τέχνης, οι οποίες πάντοτε προωθούν στη γνώση και δίνουν στον θεατή ή τον αναγνώστη υψηλά νοήματα για υψηλές πράξεις του παρελθόντος. Συγκεκριμένα τα γεγονότα της πολιορκίας και της εξόδου υπήρξαν προνομιακά πεδία για τους Έλληνες διότι μέσα από αυτά δημιουργήθηκαν τα πιο υψηλά νοήματα ήθους και μαχητικότητας μέσα στα οποία μπορεί κάποιος να βρει κίνητρα ενεργοποίησης αξιών

κοινωνικής αλλά και θρησκευτικής ζωής για να μπορέσει να ανταποκριθεί στην πολυεπίπεδη πρόκληση της ανθρωπιστικής κρίσης του μετανεωτερικού 21^{ου} αιώνα.

Μέσα από της συσχέτιση της πορείας και του έργου του Χριστού με την πορεία και τη δράση των ηρώων του Μεσολογγίου κατανοήθηκε, ότι και στις δυο περιπτώσεις οι πρωταγωνιστές της ιστορίας, αφού πέρασαν μέσα από μια κλίμακα σκληρής δοκιμασίας οδηγήθηκαν στο μαρτύριο και την αυτοθυσία με σκοπό την ελευθερία του ανθρώπου. Υπό το πρίσμα της οντολογικής θεμελίωσης της ελευθερίας του ανθρώπου από τον Χριστό, οι ήρωες του Μεσολογγίου-έστω και υποσυνείδητα- ενήργησαν υπέρ της αξίας της ελευθερίας σε βαθμό που την αφθαρτοποίησαν και έδωσαν το δικό τους νόημα στο περιεχόμενό της. Με την άρνησή τους σε οποιαδήποτε διαπραγμάτευση με τον εχθρό για την ελευθερία τους επιβεβαίωσαν την χριστιανική θεώρηση, ότι αφού ούτε ο Θεός δεν περιόρισε την ελευθερία καμιά μορφή περιορισμού πόσω μάλλον η υποδούλωση σε εχθρό δεν ταιριάζει στην ανθρώπινη φύση. Οι ήρωες του Μεσολογγίου, όπως φάνηκε συμμετείχαν δημιουργικά στον αγώνα για την ελευθερία του ανθρώπινης ύπαρξης, όπως αυτή είχε δημιουργηθεί κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσίν του Θεού και με την αυτοθυσία τους και την αντιμετώπιση του φόβου για το θάνατο επισφράγισαν τη δική τους συμμετοχή στο έργο του Χριστού

Αδιαμφισβήτητα, οι αγωνιστές με τη δράση τους συγκρότησαν έναν κανόνα ήθους με βαθιά θρησκευτικότητα και δημιούργησαν τη δική τους ένδοξη ιστορία με το δικό τους πάθος και τη θυσία αφήφησαν τον φόβο του θανάτου. Ο Νικηφόρος Βρεττάκος γράφει πολύ εύστοχα και επισφραγίζει έτσι με τα λόγια του το ηρωικό έργο των Μεσολογγιτών: «Με μια θεϊκή έξαρση, ανέβηκαν πάνω από τον φόβο, πάνω από τον εαυτό τους και τις ανάγκες τους. Γνώριζαν το τέλος τους, αλλά συνέβη το παράδοξο, να μην πιστεύουν πως υπάρχει τέλος. Ως να είχαν να κάνουν μ' έναν αμφίδρομο περίπατο: Από τη ζωή στο θάνατο κι από το θάνατο στη ζωή. Περπατούσαν με άνεση ανάμεσα σ' αυτά τα δυο ως να μην τα χώριζε τίποτα».¹¹⁴

Η υπερβατική αυτή πορεία των ηρώων του Μεσολογγίου μεταξύ ζωής και θανάτου σηματοδότησε την έναρξη της αιώνιας ζωής τους σε έναν κόσμο πέραν του γήινου, στον κόσμο της αιωνιότητας πλάι στον Θεό. Στο πλαίσιο αυτό, «αν και πολιορκήθηκαν από εσωτερικά και εξωτερικά εμπόδια, πέφτουν σε βυθό από βυθό ώσπου δεν ήταν άλλος, εκείθεν βγήκαν

¹¹⁴ Καρανικόλα - Τσουβέλα, Ε., ο.π, σελ. 43

ανίκητου». ¹¹⁵ Η νίκη αυτή του πνεύματος στην ύλη, στη σκλαβιά και στον θάνατο κερδήθηκε από τους ήρωες του Μεσολογγίου με την υπέρτατη θυσία σε μια στιγμή που δεν υπήρχε καμία ελπίδα για τη σωτηρία τους. Ωστόσο, η νίκη τους χαρακτηρίστηκε ως ιδέα που προήλθε από βαθιά θρησκευτική συνείδηση και κατέληξε σε πράξη υψηλού ήθους και ηρωισμού. Άραγε, σήμερα η πίστη για έναν ανώτερο κόσμο και πολιτισμό στηρίζεται στο θεμέλιο της θρησκείας μας και μπορεί να μας οδηγήσει σε πράξεις ήθους και βελτίωσης των όρων διαβίωσης;

¹¹⁵ Ζαχαράκη, Β., (2020) *Η θρησκευτικότητα στα έμμετρα ελληνικά κείμενα του Διονύσιου Σολωμού: Διερευνώντας τα έργα Κρητικός, Ελεύθεροι Πολιορκημένοι και Πόρφυρας* (Διπλωματική Εργασία) Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Σπουδές στη Ορθόδοξη Θεολογία, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σελ. 56

Βιβλιογραφία

α. Πηγές

- Αινιάν, Δ.**, (1962). *Απαντα, Απομνημονεύματα Καραϊσκάκη και άλλων Αγωνιστών*. (επιμ. Γ. Βαλέτα). Αθήνα: Άτλας.
- Ανδρούτσος, Ο.** (1824) «Ελληνικά Χρονικά», *Πολιτική Εφημερίδα Μεσολογγίου*. (εκδοθείσα εν Μεσολόγγιω, υπό του Ι. Μάγερ, 1824), (μετατύπωση με επιστασία Κ.Λεβίδου, 1840) Αθήνα: Τυπογραφείο Παπαδόπουλου
- Ιστορία Ελληνικού Έθνους.**, (1975). *Η Ελληνική Επανάσταση και η Ίδρυση του Ελληνικού Κράτους 1821-1832*, (Τομ. ΙΒ) Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών
- Κασομούλης, Ν. (1930)**, *Απομνημονεύματα της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-33*. (επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης) τόμ. 2 Αθήνα: Κοσμάδακη Χ.
- Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (Α΄ Λυκείου)** (Βιβλίο μαθητή- Εμπλουτισμένο) Δ. Σολωμός «Ελεύθεροι Πολιορκημένοι». *Φωτόδεντρο, Διαδραστικά Σχολικά Βιβλία*. (Στοχασμοί του ποιητή)
- Λαγανάς, Γ.**, (2001) *Οι ημέρες των Ελεύθερων Πολιορκημένων, (Μεσολόγγι: 1824-1826)*. Αθήνα: Ωκεανίδα
- Μακρής, Ν.**, (1957). *Ιστορία του Μεσολογγίου, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21*. (επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης). Αθήνα: Γ. Τσουκαλά κ Υιού «Βιβλιοθήκη»
- Μίχος Α.**, (2019). *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου (1825-1826)*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων
- Παπαρηγόπουλος, Κ.**, (2009-2010). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (Τόμ. 20), Αθήνα: National Geographic Society
- Πρόκριτοι της νήσου Ύδρας, Τ. Σ.**, (1824) Κοινοποίηση της Ελληνικής εταιρείας (κομιτάτου) του Λονδίνου. *Εφημερίδα «Ελληνικά Χρονικά»* (μετατύπωση με επιστασία Κ. Λεβίδου, 1840) (αρ. 2) Αθήνα: Τυπογραφείο Παπαδόπουλου
- Σπυρομίλιος**, (1969) *Χρονικό του Μεσολογγίου (1825-1826)*. Αθήνα: Γαλαξίας

β. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

- Αγγουράς, Π.**,(2016). *Η Έξοδος του Μεσολογγίου: Σημειωτική ανάλυση πινάκων & κειμένων*(Διπλωματική Εργασία). Παιδαγωγική Σχολή-Τμήμα Νηπιαγωγών, Φλώρινα: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
- Αγόρας, Κ.**, (2002). *Περί Κόσμου, Ανθρώπου και Ιστορίας*, στο Αγόρας, Κ. Γιαγκάζογλου, Σ. π. Λουδοβίκος, Ν. Φωτίου, Σ. Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας (Τόμ. Α΄). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
- Αναστασόπουλος, Ν.**, (2020) *Από τη σφαγή της Χίου στην έξοδο του Μεσολογγίου, Οι πολεμικές αποτυχίες και οι επιπτώσεις τους*. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού** (2015), *Η Έξοδος του Μεσολογγίου – Χρονικό της Εξόδου*. Διαθέσιμο στο: <https://argolikivivliothiki.gr/2015/10/01/missolonghi/>
- Βαρβαρήγος, Π.**,(2011). *Θρησκεία και Θρησκευτική Ζωή κατά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας*. (Διπλωματική Εργασία).Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Βούλγαρης, Ν.**, (2005). *Το Μεσολόγγι των Ιδεών*, Μεσολόγγι: Ιερά Πόλη Μεσολογγίου
- Γιαγκάζογλου, Σ.**, (2002). *Το Ορθόδοξο Ήθος*, στο Αγόρας, Κ., Γιαγκάζογλου, Σ., π. Λουδοβίκος, Ν., Φωτίου, Σ. Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας. (Τόμ. Α΄). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
- Γιανναράς, Χ.**, (2011), *Η ελευθερία του ήθους*, Αθήνα: Ίκαρος
- Γιανναράς, Χ.**, (2017) *Το πρόσωπο και ο Έρωτας*, Αθήνα: Ίκαρος
- Διακάκης, Α.**, (2017). *Η πόλη του Μεσολογγίου κατά την Επανάσταση του 1821:Πόλεμος, οικονομία, πολιτική, καθημερινή ζωή* (Διδακτορική διατριβή). Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης
- Δρούλια, Α.** (2002) *Βίκτωρ Ουγκώ: οι φιλελληνικές του εκδηλώσεις*, στο Γραμματικοπούλου, Ε. (επιμ.) *Βίκτωρ Ουγκώ (1802-1885): ο ρομαντικός συγγραφέας, ο οραματιστής στοχαστής, ο φιλέλληνας 200 χρόνια από τη γέννησή του*. Αθήνα: Ήλιος, Αποθετήριο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
- Ευαγγελάτος, Χ.**, (1954) *Η Έξοδος του Μεσολογγίου, Εφημερίδα «Αστυνομικά Χρονικά»* (τεύχος 22)
- Ζαχαράκη, Β.**, (2020) *Η θρησκευτικότητα στα έμμετρα ελληνικά κείμενα του Διονύσιου Σολωμού: Διερευνώντας τα έργα Κρητικός, Ελεύθεροι Πολιορκημένοι και Πόρφυρας* (Διπλωματική Εργασία) Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Σπουδές στη Ορθόδοξη Θεολογία, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

- Ίδρυμα Τάκης Σινόπουλος (2021).** *Ανθολογία: Χαίρε, ώ χαίρε, Ελευθερία! Ο αγώνας του 1821 στην Ελληνική και Ξένη Ποίηση*, Αθήνα: Τράπεζα Πειραιώς & Ίδρυμα Τάκης Σινόπουλος
- Ιωάννου, Α.,**(1974) *Η ελληνική ζωγραφική, 19^{ος} αιώνας*. (επιμ. Τάσος Χατζής). Αθήνα: Μέλισσα
- Καρανικόλα - Τσουβέλα, Ε.,** (2016) *Το πανηγύρι του Αϊ- Συμιού στο Μεσολόγγι, Ιστορική κοινωνική και παιδαγωγική διερεύνηση* (Διδακτορική Διατριβή). Παιδαγωγική Σχολή, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Φλώρινα: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
- Καρβουναράκης, Β.,** (2021) *Η εσχατολογική ανθρωπολογία του αγίου Γρηγορίου Νύσση*, (Διπλωματική Εργασία).Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών
- Καψιμαλάκου, Χ. (2012).** *Ελευθερία και αναγκαιότητα κατά τον Μάξιμο Ομολογητή. Προς μια οντολογία του προσώπου*. (Διδακτορική διατριβή). Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Φιλοσοφίας, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών
- Μακράκης, Μ.,** (1999) *Η ψυχολογία της θρησκείας: Εισαγωγή, ιστορία και θεματολογία: η ψυχική πηγή της θρησκείας και η έκφρασή της ως βίωμα*. Αθήνα: Αρμός
- Μαντζαρίδης, Γ.,** (2003). *Χριστιανική Ηθική II*. Θεσσαλονίκη: Πουρναρά
- Μήτσου, Μ. (2016).** "Έστωσαν ημίν ήρωες του Φιλελληνισμού": Η πρόσληψη του ξένου ως οικείου στον ελληνικό περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα», στο Άννα Ταμπάκη-Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα*. (τ. Β', σ. 187-201) Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Μπαλογιάννης, Σ.,** (2013) Ο φόβος διαμέσου των αιώνων. *Εγκέφαλος* 50, σελ. 89-99
- Μύστακας Ε., & Τσοτσόρου Α.** (2017). Ο Διονύσιος Σολωμός και οι ευρωπαϊοί εικαστικοί καλλιτέχνες: Παράλληλες εικόνες της Ελληνικής επανάστασης. *Σύγκριση*, 20, 119–137.
- Παπαδόπουλος, Σ.,** (1971) *Το Μεσολόγγι και ο Φιλελληνισμός*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- Πλουμίδης, Γ.,** (2012). Η έννοια του «θανάτου» στην ελληνική επανάσταση (1821-1832): ιδεολογικές προσλήψεις και πολιτική πρακτική. *Μνήμων*, 32, 59–88
- Πολίτης, Α.** (1985) *Γύρω στον Σολωμό, Μελέτες και άρθρα (1938-1982)*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Προβατά, Δ.,** (2002) Βίκτωρ Ουγκώ: Η απήχηση του Βίκτωρος Ουγκώ στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα. στο Γραμματικοπούλου, Ε. (επιμ.) *Βίκτωρ Ουγκώ (1802-1885): ο ρομαντικός συγγραφέας, ο οραματιστής στοχαστής, ο φιλέλληνας 200 χρόνια από τη γέννησή του*. Αθήνα: Ήλιος, Αποθετήριο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Σώκος Α.** (1965) *Αδελφότης Φιλοδικαίων, Μεσολόγγι 1825-1826*, Μεσολόγγι

- Τερέζης, Χ.**, (2008). Η ορθοδοξία και ο σεβασμός της ανθρώπινης προσωπικότητας, στο π. Αυγουστήδης, Α., Ζορμπάς, Κ., π. Θέρμος, Β., Κοκοσαλάκης, Ν., Μελισσάρης, Α. *Η Ορθοδοξία ως Πολιτιστικό Επίτευγμα και τα Προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου*. (Τόμ. Β'). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
- Τρικούπης, Σ.**, (1860-1862) *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Τόμος Β'. Λονδίνο: Εκ της εν τη Αυλή του Ερυθρού Λέοντος Τυπογραφίας Ταϋλόρου και Φραγκίσκου.
- Φωτιάδης, Δ.**, (1987) Μεσολόγγι: Το έπος της μεγάλης πολιορκίας. Αθήνα: Ζαχαρόπουλου
- Χατζηδάκη, Ρ.**, (1972). *Ο Φιλελληνισμός και ο Ευγένιος Ντελακρούά. Τα αριστουργήματα της τέχνης. Οι μεγάλοι ζωγράφοι*. Αθήνα: Μέλισσα
- Χρυσανθόπουλος, Μ., Βασιλειάδης, Β., Δεληβοριά, Γ., Τικτοπούλου, Α.** (2015). Γράφοντας απομνημονεύματα τον 19ο αιώνα: ο περί δικαίωσης λόγος ενώπιον της Ιστορίας. Στο Χρυσανθόπουλος, Μ., Βασιλειάδης, Β., Δεληβοριά, Γ., Τικτοπούλου, Α. (επιμ.), *Αυτοβιογραφία μεταξύ ιστορίας και λογοτεχνίας στον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. κεφ 3
- Moltmann, J.**, (2008) *Τι είναι θεολογία σήμερα; Δυο μελετήματα για την επικαιροποίησή της*. (μεταφ. Πέτρος Γιατζάκης). Αθήνα: Άρτος Ζωής
- Zozulak, I.**, (2012-2013). Η Ελευθερία του Ανθρώπου στα έργα των Βυζαντινών Συγγραφέων. *Phasis*, 15-16

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.